

«ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ»

*(Εισαγωγική «ὀνομάτων ἐπίσκεψις» στὸν τίτλο τοῦ θέματος
τοῦ Πρώτου Πανευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου, ποὺ ὁργανώθηκε
ἀπὸ τὴν Ἱ. Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος)*

**ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ**

«ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ»

(Εισαγωγική «ὀνομάτων ἐπίσκεψις» στὸν τίτλο τοῦ θέματος
τοῦ Πρώτου Πανευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου, ποὺ ὁργανώθηκε
ἀπὸ τὴν Ἱ. Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος)

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ Μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν

1. Προλεγόμενα

Ἀπὸ τὴν 4η ἕως τὴν 6η Μαΐου 2003 διοργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὸ ξενοδοχεῖο τῶν Ἀθηνῶν Divani Caravel τὸ Πρῶτο Πανευρωπαϊκὸ Συνέδριο μὲ θέμα « Ἀρχές καὶ ἀξίες γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς Εὐρώπης». Στὶς ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου συμμετέσχον ἐνεργῶς ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει Ἀρχιεροὶ καὶ ἐκπρόσωποι τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, πολλοὶ Ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐκπρόσωποι ἐτεροδόξων Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, ἐκπρόσωποι τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐκπρόσωποι τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου, Ὑπουργοί, Βουλευτές, Εὐρωβουλευτές, Πρυτάνεις καὶ Καθηγητές Πανεπιστημίων καὶ ἄλλοι ἐπίσημοι. Ἰδιαιτέρως αἰσθητὲς ἔγιναν οἱ παρουσίες καὶ οἱ ὁμιλίες τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Σεπτοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστοδούλου καὶ τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου καὶ πάσης Ἀλβανίας κ. Ἀναστασίου. Πανθομολογουμένη εἶναι ἡ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία τοῦ Συνεδρίου, τὸ ὁποῖο συνεκλήθη μὲ πρωτοβουλία

τοῦ Προέδρου τῆς Ἱ. Συνόδου Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος καὶ με ἀπόφασι τῶν Σεβ. Μελῶν αὐτῆς. Τὴν ὁργανωτικὴ εὐθύνη ἀνέλαβαν ἡ Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Εὐρωπαϊκῶν Θεμάτων ὑπὸ τὴν Προεδρίαν τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Ἀττικῆς κ. Παντελεήμονος καὶ τὸ ἐδρεῖον στis Βρυξέλλες Γραφεῖο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσι, τὸ ὁποῖο διευθύνεται ἀπὸ τὸν Θεοφ. Ἐπίσκοπο Ἀχαΐας κ. Ἀθανάσιο. Ὁ τελευταῖος ἐμπύχωσε τὴν ὁργανωτικὴ δομὴ τοῦ προεδρευομένου ὑπ' αὐτοῦ Συνεδρίου, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ σεμνῶς καὶ ἀθορύβως ἀνταποκριθέντος στὰ ὁργανωτικὰ του καθήκοντα Πανος. Ἀρχιμ. Ἰγνατίου Σωτηριάδη, Γραμματέως τῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Διορθοδόξων καὶ Διαχριστιανικῶν Σχέσεων. Ἀνεξαιρέτως ὅλες οἱ προσφωνήσεις καὶ εἰσηγήσεις ὑπῆρξαν ἐξαίρετες καὶ προσέφεραν θαυμασίαν τεκμηρίωσι τῆς ἀναγνωσθείσης ὑπὸ τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου κ. Χριστοδούλου τελικῆς Ἀνακοινώσεως, στὴν ὁποία τὸνίσθηκε ὅτι ἡ πρότασις τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιαστικῶν Ἡγετῶν καὶ ἐπιφανῶν Πολιτικῶν γιὰ τὴν ὑπόμνησι τῶν χριστιανικῶν ριζῶν τῆς Εὐρώπης στὸ προετοιμαζόμενο Σύνταγμα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως εἶναι καθολικὸ αἶτημα ὁλοκλήρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, ὑποστηριζόμενο καὶ ὑπὸ τῶν ἐκπροσωπουμένων στὸ Συνέδριο Ρωμαιοκαθολικῶν, Ἀγγλικανῶν καὶ Προτεστάντων. Περισσότερα περὶ τῆς πρωτοβουλίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πρὸς σύγκλησι Πανευρωπαϊκοῦ συνεδρίου καὶ λεπτομέρειες γιὰ τὰ ἀναπτυχθέντα ἐπὶ μέρους εἰς αὐτὸ θέματα εἶναι δυνατόν νὰ βρῇ ὁ ἀναγνώστης ὄχι μόνον στὸ ἐγγὺς μέλλον στὰ Πρακτικά, ποὺ θὰ δημοσιευθοῦν, ἀλλὰ καὶ στὸ τεῦχος τοῦ Μαΐου 2003 τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησία», ὅπου δημοσιεύονται τὰ σχετικῶς ἐκτενῆ Δελτία τοῦ Γραφείου Τύπου τῆς Ἱ. Συνόδου. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι εἶναι δυνατόν νὰ ἀπευθύνωνται καὶ στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνσι www.ecclesia.gr. Τὸ δημοσιεύόμενο στὸ περιοδικὸ «Θεολογία» παρὸν πόνημα εἶναι πολὺ ἐκτενέστερη παρουσίασις τῆς ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς κλεψύδρας εὐσυνόπτου παρεμβάσεως τοῦ γράφοντος, ἡ ὁποία ἐγινε στὸ ὄργανωθὲν κατὰ τὴν τρίτῃ ἡμέρᾳ τοῦ Συνεδρίου Σεμινάριο.

2. Εἰσαγωγικά

Οἱ ἀξιολογώτατες προσφωνήσεις καὶ εἰσηγήσεις, ποὺ ἔγιναν στὸ Πανευρωπαϊκὸ Συνέδριο τῆς Ἱ. Συνόδου ἀνεφέρθησαν κατ' ἐξαίρετον τρόπο στίς πλείστες ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους πτυχῶν τοῦ κεντρικοῦ θέματος αὐτοῦ, ποὺ ἀναφερόταν στίς *ἀρχές καὶ ἀξίες γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῆς Εὐρώπης*. Ἀλλὰ πῶς θὰ ἦταν δυνατόν νὰ κατατάξωμε καὶ συστηματοποιήσωμε τὰ λε-

χθέντα ἢ καὶ νὰ συμπληρώσωμε αὐτὰ ὑπὸ τὴν ὀπτική γωνία τοῦ Σεμιναρίου τῆς τρίτης ἡμέρας, κατὰ τὸ ὅποιο οἱ εἰσηγητὲς ὡς κατ' ἐξοχὴν ἐπαίοντες ἀνεφέρθησαν στὸ «ρόλο τῶν Ἐκκλησιῶν στὴν Ἑνωμένη Εὐρώπῃ»;

Γιὰ τὴν κατάταξι καὶ τὴ συστηματοποίησι αὐτὴ ἄς ἐπιτραπῇ νὰ χρησιμοποιήσωμε τὸ αἶτημα, κατὰ τὸ ὅποιο «ἀρχὴ σοφίας (ἐστίν) ὀνομάτων ἐπίσκεψις (= ἐξέτασις)». Συμφώνως πρὸς τὸ αἶτημα αὐτό, τὸ ὅποιο ἔχει ἀξιοποιηθῇ σημερα στὴν «ἀνάλυσι τῆς γλώσσας» μέσα στὰ πλαίσια τῆς λεγομένης «Ἀναλυτικῆς Φιλοσοφίας», οἱ δύο λέξεις-ὀνόματα τοῦ τίτλου τοῦ θέματος τοῦ Συνεδρίου, δηλαδὴ αἱ δύο εὐστοχες λέξεις «ἀρχές» καὶ «ἀξίες» εἶναι εὐγλωττες, ἀποκαλυπτικὲς καὶ καθοδηγητικὲς, καθὼς μὲ τὸ βαθύτερο νόημά τους ὑποβοηθοῦν τὴν κατάταξι καὶ συστηματοποίησι τῶν λεχθέντων τόσον κατὰ τὶς γενικωτέρου περιεχομένου χαιρετιστήριες προσφωνήσεις, ὅσον καὶ κατὰ τὴν ἀνάπτυξι ἐπὶ μέρους θεμάτων μὲ ἐξειδικευμένες εἰσηγήσεις. Ἐφ' ὅσον κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ ὅλον προηγεῖται τοῦ μέρους καὶ ὑπονοεῖται ἐντὸς αὐτοῦ, εὐστόχως τονίσθηκε στὴν εἰσήγησι τῆς Ἐπιτρόπου κ. Ἀννας Διαμαντοπούλου ἡ ἀνάγκη τῆς ἀλληλοπεριχωρήσεως ἐντὸς τῆς ἐνοποιουμένης Εὐρώπης τῶν ἐννοιῶν τοῦ ὅλου καὶ τοῦ μέρους. Οἱ λέξεις «ἀρχές» καὶ «ἀξίες» ὡς δείκτες δημιουργίας Εὐρώπης ὠλοκληρωμένων ἐνεργῶν πολιτῶν ἀλληλοσυμπληρῶνται, διότι ἡ μὲν λέξις «ἀρχές» ἔχει νοησιαρχικὸ περιεχόμενο καὶ ἀναφέρεται στὴ διάνοια τῶν οἰκοδόμων τῆς Εὐρώπης καὶ στὴ γνῶσι τῶν ἀληθειῶν, ποὺ συναρτῶνται πρὸς τὴν ἀληθινὴ ὀλοκλήρωσι αὐτῆς, ἡ δὲ λέξις «ἀξίες» σχετίζεται πρὸς τὴ συναισθηματικὴ καὶ βουλευτικὴ περιοχὴ τοῦ πνεύματος τῶν Εὐρωπαίων πολιτῶν, οἱ ὅποιοι πρέπει ἂφ' ἐνὸς νὰ συναρπασθοῦν συναισθηματικῶς ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς Ἑνωμένης Εὐρώπης καὶ ἂφ' ἑτέρου νὰ λαμβάνουν μὲ τὴν ἐλεύθερη βούλησί τους ἀποφάσεις γιὰ τὴν ὑπερπήδησι τῶν ἐμποδίων, ποὺ ἐπιπροσθοῦν στὴν προϋοῦσα πραγμάτωσι τοῦ ὁράματος αὐτοῦ. Ἡ ὅλη ἀνθρωπίνη ὑπαρξις τῶν Εὐρωπαίων πρέπει νὰ κινηθῇ πρὸς τὴν κατεύθυνσι αὐτῇ. Ὡρισμένες «ἀρχές» πρέπει νὰ φωτίζουν τὴ διάνοιά τους γιὰ τὴν ἐπισήμανσι ὀρθῶν ἐπιδιώξεων καὶ στόχων, ἐνῶ ὠρισμένες «ἀξίες» πρέπει νὰ δημιουργοῦν συναισθηματικὴ ἔξαρσι καὶ νὰ ὀδηγοῦν τὴ βούλησί τους στὴ λῆψι καὶ ἐκτέλεσι ὀρθῶν ἀποφάσεων ὄχι ἀποσπασματικοῦ καὶ κλασματικοῦ χαρακτῆρος, ἀλλ' ἐντεταγμένων στὴν ὁλότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προσανατολισμοῦ. Πρὸς καλύτερη κατανόησι τῆς ἐννοίας τῶν «ἀρχῶν» καὶ τῶν «ἀξιῶν» ἄς ἐπιτραπῇ ἡ συνοπτικὴ ὑπόμνησις τοῦ περιεχομένου τῶν ἐννοιῶν «ἀρχές» καὶ «ἀξίες», γιὰ νὰ διευκρινισθῇ στὴ συνέχεια καὶ ἡ ἐννοια τῆς «οἰκοδόμησης τῆς Εὐρώπης», ἡ ὁποία θὰ ἐπιτευχθῇ μόνον ὅταν προβληθοῦν καὶ ἀξιοποιηθοῦν συστηματικῶς οἱ «ἀρχές» καὶ «ἀξίες» τῆς ἀπὸ τὰ θεσμικὰ ἀτομικὰ καὶ συλλογικὰ

ὄργανα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, τὰ ὅποια πρέπει νὰ εὐρίσκωνται σὲ συνεχῆ ἁρμονικὴ συνεργασία μὲ τὴν καθ' ὅλου Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ τὶς λοιπὲς Εὐρωπαϊκὲς Ἐκκλησίες. Εἶναι φανερόν ὅτι τὸ παρὸν δημοσίευμα δύναται νὰ θεωρηθῇ μόνον ὡς γενικὴ ἐνοποιητικὴ Εἰσαγωγή, ποὺ θὰ ὑποβοηθήσῃ τὸν ἀναγνώστη νὰ ἐντάξῃ σὲ συστηματικὲς ὀργανικὲς συναρτήσεις τὰ κατ' ὄριστον τρόπον λεχθέντα καὶ ἀκουσθέντα στὸ Συνέδριο.

3. Τί ἐννοοῦμε ὑπὸ τὴ λέξι «ἀρχές»

α) Ἡ ἐννοία τῶν «ἀρχῶν» ἔχει πάντοτε νοησιαρχικὸ περιεχόμενο, διότι, παρὰ τὴν ποικιλία τῶν ἐπὶ μέρους ἀποχρώσεων τῆς σημασίας της, παρὰ τοὺς σὲ πολλὰς περιπτώσεις πρακτικοὺς ἠθικοκοινωνικοὺς καὶ πολιτιστικοὺς στόχους της καὶ παρὰ τὶς συναρτήσεις της μὲ τὴ βιωματικὴ διάστασι τοῦ ἀνθρώπου, παρουσιάζει στὴ διάνοια «τὰ ριζώματα πάντων» καὶ προσφέρει διανοητικὴ γνῶσι τῶν ριζῶν καὶ θεμελίων τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἰδεατοῦ-ἀξιολογικοῦ κόσμου.

Τὸ περιεχόμενο τῆς λέξεως «ἀρχές», ὅπως τοῦτο συσχετίσθηκε πρὸς τὸ Πανευρωπαϊκὸ Συνέδριο τῆς Ἱ. Συνόδου, γίνεται συνειδητὸ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ εἴτε τῆς Ἱστορίας, εἴτε τῆς θεμελιούσης τὴν Κοσμοθεωρίαν καὶ Βιοθεωρίαν *Μεταφυσικῆς*, εἴτε τῆς *Λογικῆς*, εἴτε τῆς *Φιλοσοφικῆς* ἢ *Ἐπιστημονικῆς* Ἡθικῆς κ.λπ.

β) Ἡ Ἱστορία ὁμιλεῖ γιὰ τὶς ἀρχές τῆς Εὐρώπης, γιὰ τὸ ξεκίνημά της, γιὰ τὴν ἀφετηρίαν της, γιὰ τὴ δημιουργίαν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ὁράματος τῆς Ἑνωμένης Εὐρώπης, γιὰ τὰ θεμέλια αὐτῆς. Τὰ συμπεράσματα τῆς Ἱστορίας ἀναδεικνύουν καὶ τὶς χριστιανικὲς ρίζες τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, οἱ ὅποιοι σὲ ὅλες τὶς ἀνατολικὰς καὶ δυτικὰς περιοχὰς τοὺς ἐξευγένισαν τὴν κοσμοθεωρίαν καὶ βιοθεωρίαν τοὺς ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὑπὸ τὴν πνοὴν τῆς *Χριστιανικῆς Μεταφυσικῆς*, ἡ ὁποία υἰοθέτησε τὰ ὑγιᾶ στοιχεῖα τῆς περὶ «ἀρχῶν» διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μεταφυσικῆς ἢ τὴν συμπλήρωσε καὶ μὲ στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας φιλοσόφων τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Ἄς ἐπιτραπῇ πρὸς πλήρη συνειδητοποίησιν τῶν ἐννοιολογικῶν ἀποχρώσεων τῆς λέξεως «ἀρχές» νὰ μνημονεύσωμε –ἔστω καὶ κάπως παρεκβατικῶς– πολὺ εὐσυνόπτως καὶ ἐπιγραμματικῶς μερικοὺς ἐκπροσώπους τῆς περὶ «ἀρχῆς» ἢ «ἀρχῶν» μεταφυσικῆς διδασκαλίας. Κατὰ τὸν προπάτορα τῆς φιλοσοφίας Ἡσίοδον οἱ θεμελιώδεις «ἀρχές» εἶναι οἱ τρεῖς θεῖες πρωτοδυνάμεις τοῦ Χάους, τῆς Γαίας καὶ τοῦ συνδέσαντος καὶ ἐνεργοποιήσαντος αὐτὰς Ἔρωτος. Ὁ Θαλῆς θεωροῦσε τὸ «ὔδωρ» ὡς πρώτην ἀρχὴν τοῦ κόσμου, ἐντὸς

τοῦ ὁποίου εἶναι αἰσθητὴ ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἀναξίμανδρος ἐβλεπε τὴν «ἀρχήν» στὸ ποιοτικῶς ἀκαθόριστον «ἄπειρον». Ὁ Ἀναξίμενης ἐβλεπεν αὐτὴν στὸν «ἀέρα», ἐκ τοῦ ὁποίου διὰ τῆς «πυκνώσεως καὶ «μανώσεως» (= ἀραιώσεως) προῆλθαν τὰ πάντα. Οἱ Πυθαγόρειοι πίστευαν ὅτι ἀρχές καὶ θεμέλια τοῦ παντός εἶναι οἱ σχέσεις τῶν «ἀριθμῶν».

Ὁ Ἡράκλειτος θεωροῦσε ὡς γενεσιουργὸν αἰτία τῆς διαμορφώσεως τοῦ κόσμου τὸ διαρκὲς γίνεσθαι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι τοῦ συμβολικῶς νοουμένου «αἰθερίου πυρός». Ἡ κινητικότης αὐτοῦ ὁδηγεῖ σὲ «ἀντιθέσεις» καὶ αἰωνία ροή («τὰ πάντα ρεῖ»), οἱ ὁποῖες ρυθμίζονται ἀπὸ τὸν παγκόσμιον νόμον τοῦ τὰ πάντα κυβερνῶντος «Λόγου», ὁ ὁποῖος νοεῖται περισσότερον ὡς ἐνδοκοσμικὴ ἔμμοχη (ἐν + μένειν) νομοτέλεια καὶ ὀλιγώτερον ὡς ὑπερβατικὸ προσωπικὸ πνεῦμα.

Ὁ Ἀναξαγόρας μιλοῦσε γιὰ τὸν «Νοῦν», ποὺ χρησιμοποιοῖ ὡς πρωταρχικὰ οἰκοδομικὰ ὕλικά ὁμοιομερεῖς σπερματικὲς καταβολές («ὁμοιομερῆ» «σπερματα»).

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὡς πρῶτες δημιουργικὲς ἀρχές ὑπέθετε τὴ μῆξι καὶ τὸν χωρισμὸ τῶν τεσσάρων πρώτων οὐσιῶν (πυρὸς, ὕδατος, ἀέρος, γῆς) ὑπὸ τὴν ἐνέργεια ἐχθρότητος ἢ ἀγάπης.

Ὁ Δημόκριτος δίδαξε ὅτι οἱ ἀρχές τῶν ὄντων εἶναι τὰ ἄτομα καὶ προσέθεσε κατὰ ρηξικέλευθον τρόπο ὅτι οἱ μὲν πρωτογενεῖς ιδιότητες τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου ὑπάρχουν «φύσει», ἀντικειμενικῶς ἐκτὸς ἡμῶν, οἱ δὲ δευτερογενεῖς (λ.χ. χρώματα, ἥχοι) δημιουργοῦνται «νόμῳ» μὲ τὴν ἐνέργεια τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρωπίνου ὑποκειμένου.

Ὁ Πλάτων δεχόταν ὅτι τὰ θεμέλια τοῦ κόσμου εἶναι οἱ αἰώνιες ἰδέες, τῶν ὁποίων ἀπεικασματα εἶναι τὰ πράγματα τοῦ κόσμου τούτου, στὰ ὁποῖα ὑπάρχει ἡ «παρουσία» τῶν ἰδεῶν διὰ τῆς «μεθέξεως» αὐτῶν ἀπὸ ἐκεῖνα.

Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ ἐξαρτημένη ἐξ αὐτοῦ Σχολαστικὴ Φιλοσοφία ὡς «ἀρχές» (Principia) γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος θεωροῦν τέσσαρα εἶδη γενεσιουργῶν αἰτιῶν, δηλαδὴ ἀφ' ἑνὸς τὴν αἰτία τῆς ὕλης (causa materialis)· ἀφ' ἑτέρου τὴν αἰτία τῆς μορφῆς (causa formalis)· τρίτον τὴν ποιητικὴ αἰτία ποὺ ἐνεργεῖ καὶ φέρει ἀποτελέσματα συντελώντας στὸ ἐνεργὸ γίνεσθαι, ποὺ μεταβάλλει τὸ «δυνάμει» στὸ «ἐν ἐνεργείᾳ» (causa efficiens) καὶ τέταρτον τὴν αἰτία τοῦ σκοποῦ, «τὸ οὗ ἕνεκα» (causa finalis). Ἡ προβολὴ τῆς αἰτίας τῆς «μορφῆς» δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ μετάθεσις μέσα στὰ πράγματα τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος. Σήμερα ἡ φιλοσοφία χρησιμοποιεῖ συνήθως τὴ λέξι «αἰτία» μόνον γιὰ τὸ τρίτο εἶδος (causa efficiens) καὶ ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη πρὸς τὴν πνευματικὴ ἐλευθερία.

Γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἀρχὴ τῶν πάντων εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς θεότητος, ποὺ νοεῖται ὡς φωτεινὸς αἰθήρ, ὡς παγκόσμιος ψυχὴ, ὡς παγκόσμιος λόγος. Ὁ Ἀπ. Παῦλος ὑπενθυμίζει ὅτι γιὰ τὸν Θεὸν αὐτὸν ἔλεγαν μερικοί, ὡς λ.χ. ὁ Κλεάνθης, ὅτι «ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν» (Πράξ. ιζ', 28).

Περὶ «ἀρχῆς» ἢ «ἀρχῶν» ὁμιλοῦν καὶ πολλοὶ φιλόσοφοι τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἔτσι λ.χ. ὁ René Descartes (Καρτέσιος) στὸ ἔργο του *Discours* θέτει τὴν ἀρχή, κατὰ τὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ ἀναγνωρίζουμε κάτι ὡς ἀληθές, ἐὰν ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι φανερά καὶ ἐὰν ἔχωμε γι' αὐτὴν κάποια ἀμφιβολία. Γνωστὴ εἶναι ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ *Meditationes* ἡ ἀρχὴ τῆς λεγομένης μεθοδολογικῆς ἀμφιβολίας, ἡ ὁποία ὠθεῖ σὲ συστηματικώτερη ἀναζήτησι τῆς ἀληθείας. Ὁ Spinoza ὁμιλεῖ περὶ τῆς θείας «οὐσίας», ἐκ τῆς ὁποίας ἐξαρτῶνται τὰ πάντα. Ὁ Leibniz στὸ ἔργο του «*Monadologie*» θεωρεῖ ὡς «ἀρχές» τὶς «μονάδες». Ὡς «μονάδες» ἐννοεῖ τὶς ἀπλές, σωματικές, πνευματικές, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνειδητές οὐσίες, ποὺ ἀκτινοβολοῦνται ἀπὸ τὸν Θεό. Ὁ Θεός, ποὺ εἶναι ἡ πρωταρχικὴ μονάς (*die Urmonade*), εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς προδιατεταγμένης σταθεροποιημένης ἀρμονίας (τῆς *Prästabiliten Harmonie*) τῶν μονάδων κατὰ τὶς μεταξὺ τους σχέσεις, ἀλληλεξαρτήσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις. Ὁ J.G. Fichte ὁμιλεῖ γιὰ μία μόνη πρωταρχικὴ ἐνέργεια, τὴν ἐνέργεια τοῦ Ἐγώ. Ὁ F.W. Schelling θεωρεῖ ὡς «ἀρχήν» τῶν πάντων τὸ «Ἀπόλυτο» (*das Absolute*), ἐνῶ ὁ G.W.F. Hegel θεωρεῖ ὡς μεταφυσικὴν ἀρχὴ τὴν Ἰδέα (*Idee*), ἡ ὁποία γίνεται αἰσθητὴ στὴ φύσι, στὸ «ὑποκειμενικὸ πνεῦμα» (*subjektiver Geist*) τῆς ἀτομικῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, στὸ «ἀντικειμενικὸ πνεῦμα» (*objektiver Geist*) τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ στὸ «ἀπόλυτο πνεῦμα» (*absoluter Geist*), ποὺ γίνεται αἰσθητὸ στὴν Τέχνη, στὴ Θρησκεία, στὴν Ἐπιστήμη καὶ στὴ Φιλοσοφία. Ὁ A. Schopenhauer ἐξαίρει στὴ Μεταφυσικὴ του τὸν πρωταρχικὸ ρόλο τῆς Βουλῆσεως (*Willen*), ἐνῶ ὁ E. von Hartmann ἐξαίρει τὰ πάντα ἐκ τοῦ Ἀσυνειδήτου, ἀπὸ τὸ *Unbewusste*.

Τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν μεταφυσικῶν θεωριῶν, τὶς ὁποῖες δειγματοληπτικῶς ἀναφέραμε ἄνωτέρω, εἶναι ἐξ ἐπόψεως εἰδολογικῆς ἢ μορφολογικῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συμβατὰ πρὸς τὴν ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου ὑπερακοντίζουσαν αὐτὲς χριστιανικὴ θεϊστικὴ διδασκαλία, κατὰ τὴν ὁποία «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος... Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν» (Ἰωάν. α', 1-3). Γενικῶς, ὅς ὑπομνησθῇ ἡ καθ' ὅλου Πατερικὴ Θεολογία, ἡ ὁποία συναρτᾷ ὅλες τὶς δημιουργικὲς «ἀρχές» μέσα στὸν ὕλικὸ καὶ πνευματικὸ κόσμον πρὸς τὶς ἐνυπόστατες ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

γ) Περὶ «ἀρχῶν» ὁμως γίνεται λόγος ὄχι μόνον σὲ πολλὲς μεταφυσικὲς

θεωρίες ή στην Ἀνατολική και Δυτική Χριστιανική Θεολογία, ή όποία έχει διαποτίσει κατά τό πλείστον τή σκέψη τών χριστιανικῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, ἀλλά και στόν τομέα τῆς *Λογικῆς*.

Ἀπό τή σκοπιά τῆς *Λογικῆς* ἃς μνημονεύσωμε ἐν πρώτοις τὰ λογικά Ἀξιώματα, δηλαδή τίς αὐταπόδεικτες θεμελιώδεις λογικές ἀρχές ἡ ἀλήθειες, οἱ όποῖες δέν χρειάζονται ἀποδείξεις και ἐπὶ τῶν όποίων στηρίζονται ἄλλες ἀλήθειες. Ἡ *Λογική* ἐπίσης μᾶς παρουσιάζει ἀφ' ἐνός τήν «ἀρχή τῆς ταυτότητος» (*principium identitatis*), κατά τήν όποία κάθε ἀντικείμενο ταυτίζεται μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτόν του ($A=A$)· ἀφ' ἐτέρου τήν «ἀρχή τῆς ἀντιφάσεως» (*principium contradictionis*), κατά τήν όποία δύο κρίσεις, ἐκ τῶν όποίων ἡ μία καταφάσκει ὅ,τι ἀρνεῖται ἡ ἄλλη, δέν εἶναι δυνατόν νά εἶναι και οἱ δύο ἀληθεῖς· τρίτον τήν «ἀρχή τοῦ ἀποκλειομένου τρίτου» (*principium exclusi tertii*), κατά τήν όποία ἀπό δύο ἀντιτιθέμενες κρίσεις ἡ μία πρέπει νά εἶναι ἀληθής, ἡ ἄλλη ἐσφαλμένη, ἀποκλειομένου νά ὑπάρχη τρίτο μεταξύ τοῦ ἀληθοῦς και τοῦ ἐσφαλμένου· και τέταρτον τήν «ἀρχή τοῦ ἀποχρῶντος λόγου» (*principium rationis sufficientis*), κατά τήν όποία πᾶσα κρίσις, για νά εἶναι ἀληθής, πρέπει νά ἔχη ἀποχρῶντα λόγο, δηλαδή πρέπει νά εἶναι θεμελιωμένη και νά μὴ στηρίζεται σέ ἕνα ἀπό τὰ λογικά σφάλματα.

δ) Στόν γνωστικό τομέα, ἐπίσης, προβάλλονται ἀπό τή *Γνωσιολογία* διάφορες ἀρχές, ἐκάστη τῶν όποίων θεωρεῖται ὡς ἡ πηγή τῆς γνώσεως. Ἡ ἐμπειριοκρατία (*empirismus*) λ.χ. προβάλλει τήν ἐκ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἀποκτωμένη ἐμπειρία. Ὁ γνωσιολογικός ὀρθολογισμός ἡ ἡ λογοκρατία (*rationalismus*) τονίζει ὅτι πηγή τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἐμφυτη νόσις, ὁ ὀρθός λόγος. Ἡ κριτική θεωρία τοῦ Kant (*criticismus*) ὡς ἀρχές, πού ὀδηγοῦν στή γνῶσι, δέχεται ἀφ' ἐνός τήν *a posteriori* κατ' αἴσθησιν ἀντίληψι και ἐμπειρία και ἀφ' ἐτέρου τίς *a priori* ἐμφυτες δυνάμεις τῆς νοήσεως, δηλ. τίς ἐποπτειακές μορφές τοῦ χώρου και τοῦ χρόνου και τίς κατηγορίες τοῦ νοῦ, ἐκ τῶν όποίων σπουδαιότερα εἶναι ἡ κατηγορία τῆς αἰτίας και τοῦ ἀποτελέσματος. Οἱ ἐμφυτες ἐποπτειακές μορφές και κατηγορίες ταξινομοῦν τήν προσκομιζομένη ἀπό τίς αἰσθήσεις ἀκατέργαστη ὕλη, τήν ἐντάσσουν σέ χώρο και χρόνο και σέ συναρτήσεις αἰτιώδους ἀλληλουχίας. Ἡ περί ἐνοράσεως ἡ διαισθήσεως θεωρία (*intuitionismus*) διδάσκει ὅτι ἡ θεμελιόυσα τῇ γνῶσι ἀρχή εἶναι ἡ ἄμεση ἐποπτεία ἡ διαίσθησις ἡ ἐνόρασις.

ε) Οἱ «ἀρχές» πού προβάλλονται ἀπό τήν Ἱστορία, τή Μεταφυσική, τή Λογική και τή Γνωσιολογία κατευθύνουν τόν διανοητικό και γνωστικό βίο τοῦ ἀνθρώπου, ἀφυπνίζουν τήν αὐτοσυνειδησία του και τόν ὑποβοηθοῦν στήν οἰκείωσι διαφόρων βιοθεωριακῶν «ἀρχῶν», πού χρησιμοποιοῦνται πρὸς διαμόρφωσι τοῦ γενικῶς ἰσχύοντος ἠθικοῦ ιδεώδους και τῶν στόχων τῆς

ἠθικοκοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἐνεργείας, ἡ ὁποία συνδέει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἀναλόγως πρὸς τὴν Ἀνθρωπολογία καὶ τὸ ἀνθρωποκεντρικὸ ἢ τὸ θεοκεντρικὸ σύστημα Ἡθικῆς, ποὺ ἐκάστοτε καὶ ἐκασταχοῦ υἰοθετοῦνται, ἡ Ἱστορία παρουσιάζει ποικίλες ἠθικὲς ἀρχὲς καὶ ἀπόψεις περὶ τοῦ «ὑψίστου ἀγαθοῦ» καὶ τῶν πρακτέων. Ἄς ἀναφέρουμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

στ) Στὴν ἀρχαιότητα λ.χ. ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε ὡς ὑψίστη ἠθικὴ ἀρχὴ τὴν ἐπίτευξι τῆς «εὐδαιμονίας» μὲ προβολὴ ποικίλων ἀρετῶν, ποὺ ἐπιτυγχάνονται μὲ τὴν χρῆσι τοῦ ὀρθοῦ μέτρου, τῆς «μεσότητος» μεταξὺ τῶν δύο ἀκροτήτων τῆς «ἐλλείψεως» καὶ τῆς «ὑπερβολῆς». Στὴν ἐπίτευξι τῆς «μεσότητος» συντελεῖ ἡ ὑπαρξις τῆς «σοφίας», ἡ ὁποία κινητοποιεῖ τὴ συμβουλευτικῶς καθοδηγοῦσα τὸν ἄνθρωπο «φρόνησι». (Περὶ σὺν ὅσους σχετικῶς βλ. στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους «Ἠθικὰ Νικομάχεια» καὶ «Ἠθικὰ Εὐδήμεια»).

ζ) Στοὺς νεωτέρους χρόνους πολὺ γνωστὸ εἶναι τὸ «ἀξίωμα» (Maxime) ἢ ἡ «ἀρχή», ποὺ εἰσήγαγεν ὁ Kant στὴν Ἠθικὴ. Τόσον στὸ ἔργο του «Θεμελίωσις τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν» (*Grundlegung der Metaphysik der Sitten*), ὅσον πρὸ πάντων στὴ συνέχεια μὲ τὸ ἔργο του «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου» (*Kritik der praktischen Vernunft*), ὁ φιλόσοφος τῆς Königsberg ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φύσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος ἀποκλείει εὐδαιμονιστικὰ καὶ ὠφελιμιστικὰ κριτήρια καὶ ἐμπειρικὲς ἢ κοινωνιολογικὲς ἐξαρτήσεις, συνίσταται σ' ἓνα μορφολογικὸ ἢ εἰδολογικὸ ἀπόλυτο αἶτημα, σ' ἓνα ἠθικὸ δέον (Sollen), σ' ἓνα σταθερὸν ἠθικὸ κανόνα, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπόρροια τοῦ ἐμφύτου ἠθικοῦ λόγου καὶ ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ γενικὴ ἠθικὴ ἀρχὴ διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Kant ὡς ἐξῆς: «*Πράττε ἔτσι, ὥστε τὸ ἀξίωμα (die Maxime), τῆς βουλήσεώς σου νὰ δύναται νὰ ἰσχύῃ πάντοτε συγχρόνως ὡς ἀρχὴ (als Prinzip) μιᾶς γενικῆς νομοθεσίας*».

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Kant πάνω στὴν ἠθικὴ ἀρχὴ του θεμελιώνει τὴν ἐλευθερίαν καὶ αὐτονομίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν πίστι στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ στὴν ὑπαρξί τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπομένως ἐπαναφέρει ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς Μεταφυσικῆς, τὴν ὁποία μὲ τὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» (*Kritik der reinen Vernunft*) εἶχεν ἐκδιώξει ἀπὸ τὴν πόρτα, πρέπει νὰ ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀρχὴ του, ποὺ στερεῖται συγκεκριμένου ἠθικοῦ περιεχομένου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ὑποκειμενικὴ αὐθαιρεσίαν κατὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν συγκεκριμένων πρακτέων.

Ὁ «φορμαλισμός» τοῦ Kant γεννᾷ τὸ ἐξῆς ἐρώτημα: Πῶς θὰ θεμελιώσωμε τὸν γενικὸ καὶ καθολικὸ χαρακτήρα μιᾶς ἠθικῆς πράξεως; Πῶς θὰ κρίνωμε, ἐὰν μία συγκεκριμένη πράξις ἔχῃ καθολικὴν ἰσχύν; Ὁ Kant δὲν δί-

δει ἀπάντησι στὰ ἐρωτήματα αὐτά. Ἀπάντησις εἶναι δυνατό νὰ δοθῇ μόνον ἀπὸ τὰ συστήματα τῆς καθ' ὕλην ἢ κατὰ περιεχόμενον Ἠθικῆς, ποὺ προβάλλουν συγκεκριμένους στόχους τοῦ ἀτομικοῦ πράττειν καὶ κοινωνικοῦ ἐνεργεῖν.

η) Χαρακτηριστικὸ τέτοιο δεῖγμα προσδιορισμοῦ ἠθικῆς καθ' ὕλην ἢ κατὰ περιεχόμενον ἀρχῆς προβάλλεται ἀπὸ τὸν Max Scheler (Σέλερ), ὁ ὁποῖος κατέκρινε τὸν «*φορμαλισμό*» τοῦ Kant στὸ γνωστὸ ἔργο του: «*Ὁ φορμαλισμός στὴν Ἠθικὴ καὶ ἡ καθ' ὕλην Ἀξιολογικὴ Ἠθικὴ - Νέα ἀπόπειρα τῆς θεμελιώσεως τοῦ Ἠθικοῦ Περσοναλισμοῦ*» (Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik- Neuer Versuch der Grundlegung des ethischen Personalismus). Ὁ ἠθικὸς προσανατολισμὸς τῆς πορείας πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ ὁλοκλήρωσι ἐπιβάλλει νὰ ὑπομνήσωμε, ὅτι ὁ Max Scheler ἐπισημαίνει ὅτι, ὅπως στὴ Γνωσιολογία τοῦ Kant προβάλλονται οἱ ἔμφυτες *a priori* μορφολογικὲς ἐποπτειακὲς μορφές καὶ κατηγορίες τοῦ νοῦ, μὲ τίς ὁποῖες μορφοποιεῖται τὸ *a posteriori* ὕλικὸ τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας, ἔτσι καὶ στὴν Ἠθικὴ τοῦ ἰδίου φιλοσόφου γίνεται θεμελίωσις τῆς ἠθικῆς πράξεως ἐπὶ τοῦ ἐμφύτου μορφολογικοῦ ἠθικοῦ στοιχείου, δηλαδὴ ἐπὶ τῆς συμφωνίας τῆς ὄχι πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὰ δεοντολογικὰ αἰτήματα συγκεκριμένων ἀντικειμενικῶν ἀξιών, ἀλλὰ πρὸς τὴν κενὴ συγκεκριμένου ἠθικοῦ περιεχομένου *a priori* ὑπάρχουσα μορφή τῆς ἠθικῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς.

Ἀντιθέτως, κατὰ τὸν Max Scheler, ὁ ὁποῖος προβάλλει μίαν Ἀξιολογικὴ Ἠθικὴ (Wertethik), ἡ οὐσία τῆς ἠθικῆς πράξεως ἔγκειται στὴν ἐναρμόνισί της πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἀντικειμενικῆς ἱεραρχικῆς τάξεως τῶν ἀξιών, οἱ ὁποῖες θεμελιώνονται ἐπὶ τῆς ὑψίστης καὶ ἀνωτάτης τῶν ἀξιών, δηλαδὴ «*πάνω στὴν ἀξία ἑνὸς ἀπείρου προσωπικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ κόσμου τῶν ἀξιών, ποὺ ἴσταται ἐνώπιόν του*» (auf dem Wert eines unendlichen Geistes und der vor ihm stehenden Welt der Werte).

θ) Ἡ ἠθικὴ αὕτη διδασκαλία τοῦ Max Scheler σημαίνει ἄρνησι τῆς ἀθεϊστικῆς ἢ ἀνθρωποκεντρικῆς ἄνευ Θεοῦ Ἠθικῆς καὶ ἐπομένως εἶναι συμβατὴ πρὸς τὴν Χριστιανικὴ Περσοναλιστικὴ Ἠθικὴ, ἡ ὁποία δὲν παρουσιάζει ἕνα κενὸ συγκεκριμένου περιεχομένου δέον ἀπὸ ἅποσι μόνον μορφολογική, ἀλλὰ καθορίζει συγκεκριμένο περιεχόμενον τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, ποὺ καλεῖ σὲ συμφωνία τῆς ὑποκειμενικῆς βουλευτικῆς ἐνεργείας πρὸς τὸ ἐκφραζόμενο στίς θεῖες ἐντολὲς θέλημα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

Γενικῶς, ἡ μονοθεϊστικὴ καὶ ἰδίως ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ προβάλλει ἀρχές, οἱ ὁποῖες εἶναι δραστικώτερες τῶν ἀρχῶν τῆς ἀπλῶς οὐμανιστικῆς καὶ ἄνευ Θεοῦ Ἠθικῆς, ἡ ὁποία εἶναι ἀναιμική, μὴ δυναμένη νὰ παράσχη δραστικὰ κίνητρα καὶ ἐλατήρια, ποὺ θὰ ὥθοῦν πάντοτε στὴν πραγμάτωσι τοῦ ἠθικῶς

ἀγαθοῦ. Ἡ ἀθεϊστική καὶ ἀπλὴ οὐμανιστικὴ-ἀνθρωποκεντρικὴ Ἡθική, ἡ ὁποία μάλιστα πρέπει νὰ ρυθμίσῃ τὴν ζωὴ καὶ τὶς σχέσεις ὄχι μόνον μερικῶν ἐκλεκτῶν, ἡθικῶν ἐκ φύσεως ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων, ἀλλ' ἑκατομμυρίων λ.χ. πολιτῶν τῆς Εὐρώπης καὶ πολλῶν δεκάδων ἡγετικῶν στελεχῶν αὐτῆς, διέπεται ἀπὸ μίαν οὐτοπιστικὴ καὶ χμαιορικὴ ὑπεραισιοδοξία, ποὺ περιφρονεῖ τὴν πείρα καὶ τὴ μαρτυρία τῶν σοφῶν ὄλων τῶν αἰώνων, ποὺ τονίζουν ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι μὲν κατορθωτὴ, ἀλλὰ εἶναι κατὰκτησις, ἡ ὁποία πολλὰς φορὰς προϋποθέτει σκληρὸν ἀγῶνα καὶ μόχθο. Ἀφ' οὗτου ὁ ἀνθρωπος διὰ τῆς πτώσεως ρέπει πρὸς τὸ κακόν, ὁ ἡθικὸς βίος ἀπαιτεῖ συστηματικὸν καὶ ἰσόβιον ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ κακοῦ, ἀπαιτεῖ ἀνθρώπους «τῇ σπουδῇ μὴ ὀκνηροῦς» (Ρωμ. ιβ', 11), «ἀποστιγγοῦντας τὸ πονηρὸν, κολλωμένους τῷ ἀγαθῷ» (Ρωμ. ιβ', 9). Καὶ ἂν αὐτὸ ἀπαιτῆται στὴν ἀτομικὴ σφαῖρα, πολὺ περισσότερον ἀπαιτεῖται στὶς πανευρωπαϊκὰς καὶ πανανθρώπινες πολὺπλοκες συναρτήσεις, ὅπου εἶναι δυνατόν νὰ παρουσιάζωνται διαφορετικὰς ἀπόψεις καὶ ἀξιολογήσεις καὶ ἀλληλοσυγκρούμενα συμφέροντα. Μόνον γνήσιος καὶ ὄχι ὑποκριτικὸς καὶ καιροσκοπικὸς θεϊστικὸς-χριστιανικὸς προσανατολισμὸς τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν μειώνει στὸ ἐλάχιστον τοὺς κινδύνους τῶν ἀτομικῶν ἢ συλλογικῶν ἡθικῶν ἐκτροχιασμῶν.

Ὁ ἐπιφανὴς παιδαγωγὸς F. Foerster ἔχει διακηρύξει, ὅτι «ἐὰν εἴμεθα ρεαλισταί, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἀνθρωπος δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ διατί, —ὅταν δὲν πιστεύῃ εἰς τὸν Θεόν—, πρέπει νὰ θυσιάσῃ τὰς τέρψεις, τὰς ἀπολαύσεις, τὸν ἀρριβισμόν πρὸς χάριν ἐνὸς ἀφηρημένου ἡθικοῦ συμφέροντος· ὅταν κάποιος δὲν ζῇ *sub specie aeternitatis*, ὅταν δὲν προσανατολίζεται πρὸς τὴν αἰωνιότητα, ὅταν δὲν συναρτᾷ τὸ ὁρατὸν πρὸς τὸ ἀόρατον, ὅταν δὲν αἰσθάνεται τὴν εὐθύνην μιᾶς ἀνωτέρας κλήσεως, τότε πάντα τὰ ἐμπόδια καὶ οἱ πειρασμοὶ τῆς γῆς ἀποκτοῦν μίαν ἀκατάσχετον ἐπιρροὴν καὶ ἐν ἀκατανίκητον θέλγητρον». Διὰ τοῦτο ὁ Foerster καλεῖ τοὺς οὐμανιστὰς ὁπαδούς τῆς ἀνευ Θεοῦ Ἡθικῆς νὰ ἀφυπνισθοῦν καὶ νὰ ἀντικρύσουν ρεαλιστικῶς τὸν ἡθικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσον περισσότερον, ὅπως τονίζει, στρεφόμεθα ἀπὸ τὶς ἀφηρημένες οὐμανιστικὰς θεωρίας πρὸς τὴν συγκεκριμένη ἀνθρώπινον φύσιν· ὅσον περισσότερον ἐμβαθύνουμε στὸ σκοτεινὸ αἶνιγμα τοῦ ἐγωΐσμου, στὸ διχασμὸ τῆς θελήσεως, στὴ δυναμικὴ τῶν παθῶν, στὴν ψυχολογίαν τοῦ πειρασμοῦ, τόσον περισσότερον πειθόμεθα, ὅτι τὰ θεωρητικὰ κατασκευάσματα τῆς «ἐλευθέρας ἡθικῆς» εἶναι γιὰ τοὺς πλείστους τῶν ἀνθρώπων οὐτοπιστικά. Γι' αὐτὸ ὁ ἴδιος παιδαγωγὸς διακηρύττει: «Βγῆτε ἀπὸ τὸ σχολεῖο τοῦ σοφολογιατισμοῦ καὶ ἔλθετε νὰ φοιτήσετε στὸ σχολεῖο τῆς αὐτογνωσίας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης παρατηρήσεως. Γνωρίστε τὸν ἀνθρω-

πο! Πρέπει πρῶτα νὰ γνωρίσωμε τί εἵμεθα προτοῦ νὰ ἐννοήσωμε τί πρέπει νὰ κάμωμε. Χωρὶς τὸ θρησκευτικὸ ξύπνημα λείπει ἀπ' τὸν ἄνθρωπο ἡ δύναμις νὰ θέσῃ νόμους στὸν ἑαυτό του».

Ἄς ἐπιτραποῦν ἀφ' ἑνὸς ἡ ὑπόμνησις τῶν ἔργων τοῦ Ντοστογιέφσκι, τὰ ὁποῖα μὲ θαυμασία ψυχολογικὴ ἀνάλυσι διακηρύττουν ὅτι ἡ ἐκδιώξις τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἐκ τῆς ψυχῆς ἀνοίγει τὸ δρόμο στὸ ἔγκλημα, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ παράθεσις δύο ἱστορικῶν στιγμοτύπων, τὰ ὁποῖα ἐπικυρώνουν κατὰ ἐποπτικὸν τρόπο ὅ,τι λέγει ὁ Foerster: Ὁ γάλλος βουλευτὴς M. Allard διεκήρυξε κάποτε στὴν γαλλικὴ βουλὴ: «Φονεύοντες τὸν Θεόν, ἐξαφανίζετε πᾶσαν ἠθικὴν, ἥτις εἶναι ἀναγκαία. Ὁμολογήσατέ το εἰλικρινά. Ἐγὼ τὸ ὁμολογῶ. Ἀπὸ Θεὸν φονευμένον οὐδεμία κατηγορικὴ προσταγὴ πηγάζει». Γιὰ τὸν γάλλο γεροϋσιαστὴ Renaud ἔχει γραφῇ τὸ ἑξῆς: «Ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ βρέθηκε ἀπὸ τὰ Πυρηναιῶνα στὸ Παρίσι ὡς γεροϋσιαστής, ἐνοικίασε μερικὰ δωμάτια σ' ἕνα ξενοδοχεῖο καὶ τὰ πλήρωσε προκαταβολικῶς. Ὁ ξενοδόχος τὸν ἠρώτησεν, ἂν θέλῃ ἀποδείξει. Ὁ Ρενὼ ἀπάντησε: “Ὅχι δὲν χρειάζεται, ὁ Θεὸς μᾶς βλέπει”. “Πιστεύετε στὸν Θεό;”, ρώτησε ὁ ξενοδόχος. “Ἀσφαλῶς. Καὶ σεῖς;”. “Ὅχι, κύριε, ἐγὼ δὲν πιστεύω”. “Τότε” –εἶπεν ὁ γεροϋσιαστής– “δώσατέ μου τὴν ἀποδείξι”».

ι) Οἱ θεϊστικὲς καὶ χριστιανικὲς ἀρχές τοῦ ἠθικοῦ βίου διακηρύττονται σὲ πλεῖστα χωρία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Ἰδοὺ μερικὰ παραδείγματα: Ὅταν ἡ μαινομένη σύζυγος τοῦ Πετεφρῆ καλοῦσε τὸν Ἰωσήφ θέλοντας νὰ ἐξωθήσῃ αὐτὸν στὴν ἁμαρτία, ὁ εὐσεβὴς νέος διεκήρυξε τὴν περὶ ἠθικῆς ἀρχή: «Πῶς ποιήσω τὸ ρῆμα τὸ πονηρὸν τοῦτο καὶ ἁμαρτήσομαι ἐναντίον τοῦ Θεοῦ;» (Γεν. λθ', 9). Ὁ Ἀπ. Παῦλος διεκήρυττε: «Πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριστῷ» (Φιλιπ. δ', 13). Κατὰ τὸν ἴδιον Ἀπόστολο, πρέπει νὰ «συναπερχώμεθα Χριστῷ πρὸς τὸ θεῖον Πάθος, ἵνα ὥσπερ ἠγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν» (Ρωμ. στ', 4). Κορύφωσις τῆς προβολῆς τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν εἶναι οἱ ἐπιγραμματικοὶ λόγοι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: «Χριστῷ συνταφῆναι με δεῖ, Χριστῷ συναναστῆναι, συγκληρονομησαί Χριστῷ, υἱὸν γενέσθαι Θεοῦ, Θεὸν αὐτόν» (Migne Ἑ.Π. 32, 785).

Οἱ χριστιανικὲς αὐτὲς ἠθικὲς ἀρχές, ἐφαρμοζόμενες στὴν καθημερινὴ ἀτομικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωή, εἶναι συμβατέες πρὸς τὶς ἀρχές τῆς μνημονευθείσης Ἀξιολογικῆς Ἠθικῆς τοῦ Max Scheler, διότι σημαίνουν τὴν ὑψίστη δυνατὴ ἀνταπόκρισι στὴν ἱεραρχικὴ κλίμακα τῶν ἀξιών. Ἔτσι, μὲ τὶς διατυπώσεις αὐτὲς ἐπεσημάναμε τὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῆς ἐννοίας τῶν «ἀρχῶν» πρὸς τὴν ἐννοια τῶν «ἀξιών», οἱ ὁποῖες ἐπίσης ἀναφέρονται εὐστόχως στὸν τίτλο τοῦ θέματος τοῦ Πανευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱ. Συνόδου.

Ἄλλὰ ποῖο εἶναι τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος τῆς ἐννοίας «ἀξίες», τὰ ὅποια ὑποβοηθοῦν τὴν κατανόησιν τῆς σημασίας αὐτῶν γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς Εὐρώπης; Ἄς ἐπιτραπῇ νὰ κάμωμε σχετικὰς εὐσύνοπτες ὑπομνήσεις.

4. Ἡ ἐννοία τῶν ἀξιῶν καὶ ἡ ἱεράρχησίς τους

α) Ἡ λέξις «ἀξίες» ὡς νεόκοπο νόμισμα κυκλοφορεῖ στὰ στόματα ἢ στὴν γραφίδα πολλῶν, συγγραφέων, ρητόρων, πολιτικῶν καὶ συμμετεχόντων σὲ διεθνή συνέδρια, πού ἐξετάζουν τὸ θέμα: Ποῖες εἶναι οἱ θεμελιώδεις «ἀξίες».

Τί εἶναι λοιπὸν οἱ ἀξίες; Αὐτὲς δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὁρισθοῦν ἀκριβῶς. Δυνάμεθα μόνον νὰ τίς περιγράψωμε, ὅπως τίς ζοῦμε μέσα στὴν βιωματικὴ μας ἐμπειρία.

Ἡ ἀξία (ἀγγλ. value, γερμ. Wert, γαλλ. valeur) ξεπροβάλλει ὅταν, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Martin Buber, τὸ ἀνθρώπινο Ἐγὼ (Ich) ἔχει τὴν ἐμπειρία (Erfahrung) τῆς σχέσεώς (Beziehung) τοῦ πρὸς κάποιον «Σὺ» (Du) ἢ πρὸς κάποιον ἀντικείμενον (Es). Οἱ ἀξίες γίνονται αἰσθητὲς στὴν εἰδικὴ συναισθηματικὴ ἢ βουλευτικὴ σχέσιν, πού δημιουργεῖται ἀπὸ τὰ δύο θεμελιώδη ζεύγη λέξεων: Ἐγὼ-Σὺ (= Ich-Du) καὶ Ἐγὼ-Αὐτὸ (= Ich-Es). Δὲν ὑπάρχει ἀνθρώπινο προσωπικὸ Ἐγὼ χωρὶς τὴν σχέσιν τοῦ πρὸς τὸ Σὺ ἢ πρὸς κάτι. Ἡ διατύπωσις αὐτὴ τοῦ Buber μᾶς βοηθεῖ νὰ ἀπλουστεύσωμε καὶ νὰ κάμωμε πὶὸ κατανοητὴ τὴν ἐννοία τῆς ἀξίας. Ἀξία εἶναι ὅ,τι προκαλεῖ τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσωπικὴ ὁρμὴ καὶ στροφὴ μας πρὸς ἕνα πρόσωπο ἢ πρὸς ἕνα (ὕλικὸ ἢ πνευματικὸ, πραγματικὸ ἢ ἰδεατὸ) ἀντικείμενον, ἕνεκα τῆς εὐαρεστίσεως καὶ ἱκανοποιήσεως τὴν ὁποία γεννᾷ μέσα μας. Ἡ ἀξία λοιπὸν δὲν εἶναι οὔτε τὸ Ἐγὼ, οὔτε τὸ Σὺ ἢ κάποιον ὕλικὸ ἢ πνευματικὸ ἀντικείμενον, ἀλλὰ μία ἐννοία σχέσεως, μία ἐννοία πού ἐκφράζει τὴν σχέσιν ἐκείνην μεταξὺ τοῦ ὑποκειμένου (τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος) καὶ ἐνὸς ἄλλου προσώπου ἢ ἀντικειμένου, ἀπὸ τὴν ὁποία δημιουργεῖται μέσα στὴν ψυχὴ μας εὐάρεστο συναισθηματὴ ἢ βουλευτικὴ ἐκδήλωσις ἐπιθυμίας καὶ τυχὸν λήψεως κάποιας ἀποφάσεως.

Ἡ ἐννοία τῆς ἀξίας σημαίνει ἐκφρασίς καταφάσεως, παραδοχῆς, οἰκειώσεως καὶ ἱκανοποιήσεως γιὰ κάτι, πού εἶναι σ' ἐμᾶς ἀρεστὸ, ἐπιθυμητό, «εἱρετόν». Ἡ ἀξία ἐκφράζει τὴν σχέσιν μας πρὸς κάτι, τὸ ὁποῖο ἀπὸ ὁρισμένη ἐποψί (ὕλική, σωματικὴ ἢ βιολογικὴ, γνωστικὴ, αἰσθητικὴ ἢ καλλιτεχνικὴ, κοινωνικὴ, πολιτικὴ, ἠθικὴ, θρησκευτικὴ) εἶναι σ' ἐμᾶς ἀρεστὸ καὶ ἐπιθυμητό, διότι ἀνταποκρίνεται σὲ ὁρισμένους ἐμφυτεῖς ἀνάγκας καὶ προδιαθέσεις. Ὅταν λοιπὸν ἀποδίδωμε ἀξία λ.χ. σὲ κάποιον ἀντικείμενον, αὐτὸ σημαίνει, ὅτι προ-

τιμᾶμε τὴν ὑπαρξί και παρουσία του ἀπὸ τὴν ἀπουσία και ἀνυπαρξία του. Ὅταν ἀποδίδωμε μεγαλύτερη ἀξία σ' ἓνα ἀντικείμενο, αὐτὸ σημαίνει ὅτι προτιμᾶμε τὴν ὑπαρξί και τὴν παρουσία τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ὑπαρξί και παρουσία ἄλλων ἀντικειμένων, ποὺ ἔχουν μικρότερη ἀξία. Ὅταν τέλος ἀποδίδωμε ὑψίστη και ἀπόλυτη ἀξία σ' ἓνα (κατὰ κανόνα πνευματικό) ἀντικείμενο, αὐτὸ σημαίνει ὅτι προτιμᾶμε νὰ θυσιάσωμε τὴν ζωὴ μας μᾶλλον παρὰ νὰ ζήσωμε χωρὶς αὐτὸ (λ.χ. χωρὶς τὴν πίστι, χωρὶς τὴν ἐλευθερία).

β) Ὡς ἰδιαιτέρως ἔχει ἐπισημανθῇ ἀπὸ τὸν Johannes Hessen, πολλοὶ ὁμιλοῦντες γιὰ τὴν ἀξία, ἐννοοῦν εἴτε τὸ *ἀξιολογικὸ βίωμα*, εἴτε τὴν *ἀξιολογικὴ ποιότητα*, εἴτε τὴν *ἀξιολογικὴ ιδέα*. Ἐὰν κάποιος ὑπὸ τὴ λέξι «ἀξία» ἐννοῇ ἀποκλειστικῶς τὸ βίωμα, τότε τοποθετεῖ ἐσφαλμένως τὴν ἀξία στὴν ψυχὴ, στὴ συνείδησι. Τὸ ἀντίθετο σφάλμα γίνεται, ὅταν ὑπὸ τὴ λέξι «ἀξία» ἐννοεῖται ἀποκλειστικῶς ἡ ἀξιολογικὴ ιδέα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θεωρεῖται ἡ ἀξία ὡς ἔχουσα αὐτοτελῆ ὑπόστασι, παρομοία πρὸς τὴν τῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνος. Ὅταν κάποιος ἐκλαμβάνῃ τὴν ἀξία ἀποκλειστικῶς ὡς ποιότητα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀξία ταυτίζεται πρὸς μίαν ιδιότητα ἀντικειμένων. Καὶ οἱ τρεῖς ἀπόψεις εἶναι μονομερεῖς, διότι βλέπουν κάτι ὁρθόν, ἀλλὰ τὸ βλέπουν ἀποκλειστικῶς καὶ μονομερῶς, ἐνῶ παραβλέπουν ἄλλες πτυχές. Ὅ,τι βλέπουν εἶναι ἓνα πραγματικὸ στοιχεῖο στὸ ἀξιολογικὸ φαινόμενο, τὸ ὁποῖο ὁμως περιλαμβάνει ἐν συνόλῳ τρία στοιχεῖα, τρεῖς πλευρές.

Ἀξία, εἶναι κάτι ποὺ βιώνεται. Ἔχομε λ.χ. τὸ βίωμα τῆς ἀξίας ἐνὸς ἀνθρώπου, τῆς ὠραιότητος ἐνὸς τοπίου, τῆς ἀγιότητος ἐνὸς τόπου. Ἔτσι ὁμιλοῦμε περὶ ἠθικοῦ, αἰσθητικοῦ, θρησκευτικοῦ, ἀξιολογικοῦ βιώματος. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ἀξιολογικοῦ βιώματος ὑπάρχει καὶ ἡ ἀξιολογικὴ ποιότης. Στὶς περιπτώσεις, ποὺ ἀναφέραμε, ὑπάρχει ἓνα ἰδιαίτερο ποιὸν σὲ κάθε ἀντικείμενο (στὸν ἄνθρωπο, στὸ τοπίο, στὸν θρησκευτικὸ τόπο), τὸ ὁποῖο ποιὸν συνιστᾷ τὸν ἀξιολογικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀντικειμένου και δημιουργεῖ μέσα μας τὸ ἀξιολογικὸ βίωμα. Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ ἀξιολογικὴ ιδέα, ὑπὸ τὴν ὁποία ὑπάγεται καὶ πρὸς τὴν ὁποία συναρτᾶται τὸ περιεχόμενο τόσον τοῦ ἀξιολογικοῦ βιώματος, ὅσον και τῆς ἀξιολογικῆς ποιότητος. Στὰ μνημονευθέντα παραδείγματα ἀξιολογικῆς ιδέας εἶναι οἱ ιδέες τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ὠραίου και τοῦ ἀγίου. Οἱ ἀξιολογικῆς αὐτῆς ιδέας συνήθως χαρακτηρίζονται ὡς ἀξίες και ἔτσι γίνεται λόγος γιὰ ἠθικῆς, αἰσθητικῆς, θρησκευτικῆς ἀξίες. Ἀλλ' ἐὰν θέλῃ κάποιος νὰ ἐκφράζεται μὲ ἀκρίβεια, πρέπει στὴν περίπτωσι αὐτὴ νὰ ὁμιλῇ γιὰ ἀξιολογικῆς ιδέας.

Ὅταν οἱ ἀξιολογικῆς ιδέες, οἱ ὁποῖες αἰσθητοποιοῦνται και ὑλοποιοῦνται στὶς ἀξιολογικῆς ποιότητες τῶν ἀντικειμένων, ἔλθουν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ

υποκείμενο καὶ δημιουργήσουν τὸ ἀξιολογικὸ βίωμα, τότε ξεπροβάλλει ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας ὡς συναισθηματικῆς καὶ βουλευτικῆς σχέσεως ἀντικειμένων πρὸς τὸ υποκείμενον. Ἡ ἀξία εἶναι πάντοτε ἀξία γιὰ κάποιον. Δὲν πρέπει νὰ κατανοηταί χωρισμένη ἀπὸ ἓνα ἀξιολογοῦν υποκείμενο. Ἄν συμβῇ ὁ χωρισμὸς αὐτός, τότε ἐσφαλμένως ἀποδίδεται αὐτοτελὴς ὑπόστασις στὴν ἀξία. Μὲ ἄλλους λόγους δὲν δύναται νὰ γίνη λόγος περὶ μιᾶς «ἀξίας αὐτῆς καθ' ἑαυτήν». Ἡ ἀξία, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι ὑποστηρίζει ὁ Nikolai Hartmann, δὲν εἶναι «ὄν καθ' ἑαυτό», ἀλλ' εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο ὑπάρχει «γιὰ κάποιον», ποὺ ἔχει ἔμφυτες ἀξιολογικὰς τάσεις πρὸς αὐτό. Δὲν εἶναι δυνατόν ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀξίας ν' ἀφαιρέσωμε τὴ σχέση πρὸς ἓνα ἀξιολογοῦν πνεῦμα, χωρὶς νὰ καταστρέψωμε τὴν ἔννοια αὐτή.

γ) Ὡς ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ τονισθῇ, ἡ σχέσις πρὸς τὸ υποκείμενο δὲν σημαίνει ἀξιολογικὸν υποκειμενισμό. Ὡς «υποκείμενο» δὲν νοοῦμε τὸ καθ' ἕκαστον υποκείμενον, ἀλλὰ τὸ υποκείμενον ἐν γένει. Τὸ υποκείμενο αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ ἄτομον, ἀλλὰ τὸ γένος «ἄνθρωπος», ὁ ἄνθρωπος ὡς ὁ «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ πλασθεὶς ἄνθρωπος. Οἱ ἀξίες ἔχουν σχέσι πρὸς τὸ ἐν γένει ἀνθρώπινον υποκείμενο, δηλαδὴ πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶναι κοινὸ σὲ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ἄτομα. Πρόκειται γιὰ τὸ πνεῦμα, γιὰ τὸ οὐσιωδέστερο ὄντικὸ-ὄντολογικὸ στοιχεῖο τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων, τὸ ὁποῖο συντελεῖ, ὥστε ὅλα αὐτὰ νὰ εἶναι ἄνθρωποι. Ὡστε τὸ υποκείμενον, πρὸς τὸ ὁποῖο συναρτῶνται οἱ ἀξίες, εἶναι ὑπερατομικόν. Αὐτὲς δὲν ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ καθ' ἕκαστον υποκειμένου. Τὸ βασίλειο τῶν ἀξιῶν εἶναι ὑπερατομικόν, ἀντικειμενικόν. Οἱ ἀξίες ἰσχύουν ὄχι γιὰ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ υποκείμενο, ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄντα, τὰ ὁποῖα ἐκ φύσεως ἐπιδιώκουν τὴν ἀπόκτησιν ἢ βίωσιν ἢ δημιουργίαν τῶν διαφόρων ὑλικῶν ἢ πνευματικῶν ἀγαθῶν, στὰ ὁποῖα ὑλοποιοῦνται τρόπον τινά οἱ ἀξίες. Τὰ ἀγαθὰ εἶναι «ἀγαθὰ», διότι ἐνσαρκώνουν καὶ αἰσθητοποιοῦν ἀξίες. Ὅπως ἰδιαιτέρως τόνισε ὁ Nikolai Hartmann, ἡ ἀξία εἶναι τὸ «οὗ ἕνεκα» θεωρεῖται κάτι (εἴτε πρᾶγμα, εἴτε πρόσωπο, εἴτε πολιτιστικὸ δημιούργημα) ὡς «ἀγαθόν».

δ) Ἡ προσεκτικὴ θεώρησις τῶν ἐπιγείων ὑλικῶν ἢ πνευματικῶν ἀγαθῶν ὡς φορέων τῶν ἀξιῶν καθιστᾷ φανερὴ τὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀγαθοῦ ὡς ὄντος καὶ τῆς ἀξίας. Τὰ ἀγαθὰ ἀνήκουν στὴν χρονικὴ τάξι. Εἶναι δυνατόν νὰ μεταβάλλωνται καὶ νὰ εἶναι παροδικά. Ἐνας ζωγραφικὸς πίναξ εἶναι δυνατόν νὰ καταστραφῇ καὶ ἔτσι νὰ ἐξαφανισθῇ ἡ αἰσθητικὴ ἀξιολογικὴ ποιότης, ποὺ ἀγκυροβολεῖ στὸν πίνακα αὐτό. Τὸ πρόσωπο, ποὺ εἶναι φορεὺς μιᾶς ἡθικῆς ἀξίας, εἶναι δυνατόν νὰ ὀλισθήσῃ στὸ κακόν. Τὸ ἰδιότυπο δμως εἶναι ὅτι μὲ τὴ μεταβολὴ αὐτὴ τῶν φορέων τῶν ἀξιῶν οἱ ἴδιες οἱ ἀξίες οὐδὲν θίγονται. Οἱ ἀξίες δὲν μεταβάλλονται μαζὶ μὲ τὰ ἀγαθὰ, στὰ ὁποῖα αὐτὲς

παρουσιάζονται. Ἡ κοινωνικὴ ἀξία τῆς φιλίας δὲν καταστρέφεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ φίλος μου ἀποδεικνύεται ψευδὴς καὶ μὲ προδίδει. Οἱ αἰσθητικὲς ἀξίες τοῦ ὠραίου, τοῦ ὑπερόχου, τοῦ χαρίεντος παραμένουν ἀκόμη καὶ ὅταν καταστραφῶν τὰ ὠραῖα τοπία ἢ καλλιτεχνικὰ ἔργα, στὰ ὁποῖα αὐτὲς αἰσθητοποιοῦνται. Ἐπομένως, εἶναι φανερόν, ὅτι οἱ ἀξίες ἀποτελοῦν μίαν ἰδιαίτερη ἰδεατὴ «*ἰσχύουσα*» τάξι, ποὺ οὐσιωδῶς εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τάξι τῶν ὄντων.

ε) Ἄλλ' ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἀξίας καὶ ἀγαθοῦ ὡς ὕλικου ἢ πνευματικοῦ ὄντος δὲν σημαίνει καὶ *χωρισμόν* αὐτῶν. Ἀσχέτως πρὸς τὸ καθαρῶς θεωρητικὸ καὶ φιλοσοφικὸ αὐτὸ ζήτημα, ἐκεῖνο, ποὺ ἔχει πρακτικὴ σημασία καὶ γίνεται γενικῶς δεκτό, εἶναι ὅτι κατὰ τὴ βίωσι τῶν ἀξιῶν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο αὐτὲς συναρτῶνται πρὸς τὰ ἀγαθὰ τόσον στενῶς, ὥστε, ὅπως τόνιζε ὁ ἀείμνηστος Διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία» Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, «*ἐν τῇ κοινῇ περὶ τοῦ κόσμου ἀντίληψι αἱ ἔννοιαι τῆς ἀξίας καὶ τοῦ ὄντος εἶναι ἀπ' ἀλλήλων ἀχώριστοι*». Στὸν κόσμο τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας δὲν ὑπάρχουν ὄντα, πρόσωπα, γεγονότα ἄσχετα πρὸς κάποιες ἀξίες. Ἔτσι κατὰ τὴν «*κοινὴ ἀντίληψιν*» θὰ ἦταν δυνατό νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία, ποὺ ταυτίζει ὄντα καὶ ἀξίες, διδάσκοντας ὅτι «*omne ens est bonum*» (Πᾶν ὄν εἶναι ἀγαθόν).

στ) Τελείως «ἀγαθός» καὶ φορεὺς ἀπόλυτης ἀξίας εἶναι μόνον ὁ Θεός, ποὺ εἶναι ὄχι μόνον «*πανυπερτέλειον*» ὄν, ἢ ὑψίστη ὄντικὴ-ὄντολογικὴ πραγματικότης μὲ ἄπειρο «*πλήρωμα ὑπάρξεως*», ἀλλὰ καὶ ἡ ὑψίστη ἀξιολογικὴ πραγματικότης. Ὁ Θεός, κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριο Νύσσης, «*ἐπὶ μετουσίᾳ τῶν ἰδίων ἀγαθῶν ποιήσας τὸν ἄνθρωπον καὶ πάντων αὐτῶ τῶν καλῶν τὰς ἀφορμὰς ἐγκατεσκεύασε τῇ φύσει*» (Migne Ἑ.Π. 45, 24). Οἱ ἐνσαρκούμενες καὶ αἰσθητοποιούμενες στὰ διάφορα ἀγαθὰ ἀξίες ἔχουν τὸ ἔσχατο θεμέλιό τους στὴν ὄντολογικὴ καὶ ἀξιολογικὴ πραγματικότητα τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνεργεῖ μὲ τίς ἄκτιστες ἐνυπόστατες θεῖες ἐνέργειές Του. Ὁ Θεὸς χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαο Κουζανὸ (1401-1464) ὡς «ἀξία ἀξιῶν» («*valor valorum*»). Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι μόνον τὸ «*ens a se*» (τὸ «ὄν καθ' ἑαυτό»), ἀλλὰ καὶ τὸ «*ὑψιστον ἀγαθόν*» («*summum bonum*»). Τὰ διάφορα ὄντα, ἐφ' ὅσον ἔχουν ὄντοτητα καὶ ὑπαρξί, εἶναι πραγματοποιήσεις τῆς προαιωνίας δημιουργικῆς βουλῆσεως τοῦ Θεοῦ καὶ ἔτσι εἶναι σὲ μικρογραφία παραστάσεις, ἀπεικάσματα καὶ σύμβολα τοῦ μεγίστου πληρώματος τοῦ εἶναι καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ. Εἰς αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἔγκειται ἡ αὐταξία παντὸς πράγματος. Ἔτσι πρέπει νὰ νοηθῶν καὶ οἱ σχετικὲς ἐκφράσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς, συμφώνως πρὸς τίς ὁποῖες ἕκαστον τῶν κτισμάτων εἶναι «*καλόν*» (Γεν. α'), ὅλα δὲ ὁμοῦ τὰ δημιουργηθέντα εἶναι «*καλὰ λίαν*» (Γεν. α', 31). «*Πᾶν κτί-*

σμα Θεοῦ καλόν» (Α' Τιμ. δ', 4). Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἐμμέσως καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ πραγματικότητα, ἡ ὁποία εἶναι συνηρητημένη πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ὅσον τὰ πράγματα εὐρίσκονται ἐγγύτερον πρὸς τὸ ἄπειρον θεῖο εἶναι καὶ Ἀγαθὸ καὶ ἀνταποκρίνονται περισσότερον πρὸς τὴν περὶ αὐτῶν δημιουργικὴ βούλησι τοῦ Θεοῦ, τόσον περισσότερον ἀναλαμβάνει μέσα τους ἡ ἀξία καὶ δημιουργεῖται ἀναλόγως πρὸς αὐτὴν ἡ ἱεραρχικὴ τάξις τῶν δημιουργημάτων.

«Πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων». «Ὅλες οἱ δυνατές ἀξίες», λέγει ὁ Max Scheler, «θεμελιώνονται πάνω στὴν ἀξία τοῦ ἀπείρου προσωπικοῦ πνεύματος». Οἱ ἀξίες, ὅπως τόνιζε καὶ ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Νικόλαος Λούβαρις, εἶναι τρόπον τινὰ «ἀνταύγεια τῶν μαρμαρυγῶν» καὶ «ἀπειροπληθεῖς τὸν χρωματισμὸν διαθλάσεις τοῦ αἰωνίου φωτός» τοῦ Θεοῦ.

ζ) Οἱ ἀξίες δὲν κατοπτρίζουν τὸ λογικὸ καὶ τὴ νόησι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὸ συναίσθημα καὶ τὴ βούλησι αὐτοῦ. Οἱ ἀξίες, γιὰ νὰ ἐμφανισθοῦν, χρησιμοποιοῦν μὲν ὡς ἐφαλτήριο τὴ διανοητικὴ καὶ νοητικὴ προσέγγισι τῶν διαφορῶν ἀγαθῶν, ἀλλ' αὐτὲς καθ' ἑαυτὲς μέσα στὴν ἐνιαίᾳ πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲν συλλαμβάνονται ἀπὸ τὴ νόησι, ἀλλ' ἀπὸ τὸ συναίσθημα. Ἡ τάξις τῶν ἀξιῶν, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Pascal, δὲν εἶναι «*ordre de la raison*» (= τάξις τοῦ λογικοῦ), ἀλλ' «*ordre du coeur*» (= τάξις τῆς καρδιάς). Ἡ νόησις εἶναι τόσον τυφλὴ γιὰ τὶς ἀξίες, ὅσον εἶναι τὸ αὐτὶ γιὰ τὰ χρώματα καὶ τὸ μάτι γιὰ τοὺς μουσικοὺς τόνους. Οἱ ἀξίες γίνονται κατανοητές, ὅταν ἐκεῖνες ἀναλάβουν καὶ ἀκτινοβολοῦν μέσα μας. Τὶς βλέπομε, ὅταν ἐκεῖνες ἀνάπτουν μέσα μας τὸ φῶς τους. Τὶς συλλαμβάνομε, ὅταν ἐμεῖς προηγουμένως συναρπαζώμεθα καὶ κυριευώμεθα ἀπὸ αὐτές.

η) Ἀλλ' ἐὰν οἱ ἀξίες αὐτὲς καθ' ἑαυτὲς δὲν πρέπει νὰ συσχετίζωνται πρὸς τὴ διανοητικὴ γνῶσι, τότε γιατί ὁμιλοῦμε περὶ «*γνωστικῶν ἀξιῶν*»; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶχε παρουσιασθῇ τὸ 1987 στὸ Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ ὁργανώθηκε ἐξ ἀφορμῆς τῆς 150ετηρίδος τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου. Τὸ θέμα τοῦ Συμποσίου εἶχε τὸν τίτλο: «*Πανεπιστήμιο: Μπορεῖ νὰ καλλιιεργεῖται ἡ γνώση χωρὶς ταυτόχρονη καλλιέργεια τῶν ἀξιῶν*;». Τότε ὁ γράφων σὲ παρέμβασί του τόνισε, ὅτι δυνάμεθα νὰ ὁμιλοῦμε γιὰ «*γνωστικὲς ἀξίες*» μόνον ἐὰν μὲ τὴν ἔκφρασι αὐτὴ ἀναφερώμεθα ὅχι στὸ λογικὸ περιεχόμενο τῆς κατακτηθείσης γνώσεως καὶ ἀληθείας, ἀλλὰ στὴ συναισθηματικὴ ἔξαρσι καὶ πνευματικὴ ἀγαλλίασι, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν κατοχὴ τῆς ἀληθείας. Τὸ συναίσθημα αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴ βουλευτικὴ ἐνέργεια, ποὺ ἀποφασίζει τὴν γνωστικὴ διαδικασίαν καὶ προσπάθειαν πρὸς κατάκτησιν τῆς ἀληθείας. Ἄς θυμηθοῦμε τὴ διατύπωσι τοῦ Ἀριστοτέ-

λους, κατὰ τὴν ὁποία ἡ «*θεωρία*» εἶναι τὸ «*ἥδιστον*».

Ἐπομένως, ὡς γνωστικὴς ἢ λογικὴς ἀξίης, ὅπως ἐπισημαίνει λ.χ. ὁ Max Scheler, εἶναι δυνατόν νὰ νοηθοῦν ἡ γνωστικὴ λειτουργία, ἡ ἀναζήτησις καὶ κατοχὴ τῆς ἀληθείας καὶ ὄχι τὸ διανοητικὸ περιεχόμενον τῆς γνώσεως, τὸ ὁποῖο *totum genere* εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ κάθε ἀξία.

θ) Ἡ βίωσις ἢ πραγματοποιήσις τῶν συναισθηματικῶς ἀποκαλυπτομένων στὸν ἄνθρωπο ἀξιών, ἔχει μεγάλη ποικιλία ἀνάλογη πρὸς τὴν ποικιλία τῶν πανανθρώπινων ὕλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν ἐμφύτων τάσεων πρὸς τὰ διάφορα ὕλικά ἢ πνευματικὰ ἀγαθὰ. Ἔτσι ὁμιλοῦμε λ.χ. γιὰ ὕλικές καὶ οἰκονομικές, βιολογικὴς ἢ σωματικὴς, λογικὴς ἢ γνωστικὴς ἢ ἐπιστημονικὴς, αἰσθητικὴς ἢ καλλιτεχνικὴς, κοινωνικὴς, δικαιονομικὴς, πολιτικὴς, ἠθικὴς καὶ θρησκευτικὴς ἀξίες.

ι) Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἱεράρχησι τῶν ἀξιών, συμφώνως πρὸς τὴν σχεδὸν ὁμόφωνη γνώμη τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἀξιολογικῆς Φιλοσοφίας, ἡ ἱεράρχησις αὐτὴ γίνεται αἰσθητὴ ἐκ τῆς σειρᾶς, μὲ τὴν ὁποία παρουσιάσαμε τίς κυριώτερες ἀξίες μόλις ἀνωτέρω. Τὴν κατωτάτη βαθμίδα ἀποτελοῦν οἱ ὕλικές καὶ οἰκονομικὴς ἀξίες. Ἀνώτερες εἶναι οἱ βιολογικὴς καὶ σωματικὴς. Ἀκολουθοῦν πρὸς τὰ ἄνω οἱ λογικὴς ἢ γνωστικὴς ἢ ἐπιστημονικὴς, οἱ αἰσθητικὴς, οἱ δικαιονομικὴς, οἱ πολιτικὴς, οἱ ἠθικὴς. Στὴν ἀνωτάτη βαθμίδα ἴστανται οἱ θρησκευτικὴς.

Ἡ ἱεραρχικὴ αὐτὴ σειρὰ παρουσιάζεται ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία τῶν ἀξιών ὄχι αὐθαιρέτως, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπικλήσι κριτηρίων ἱεραρχικῆς διαβαθμίσεως, τὰ κυριώτερα τῶν ὁποίων, εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Μία ἀξία εἶναι τόσο ἀνώτερη, ὅσον αὐτὴ ἔχει μεγαλύτερη διάρκεια. Κατώτατες ἀξίες εἶναι οἱ ἐφήμερες καὶ παροδικές. Ἀντιθέτως, ἀνώτατες εἶναι οἱ αἰώνιες ἀξίες. 2) Μία ἀξία εἶναι τόσο ἀνώτερη, ὅσον ὀλιγώτερον εἶναι μεριστὴ μὲ τὴ συμμετοχὴ περισσοτέρων στὴ βίωσίν της. 3) Ἡ ἀξία, ποὺ θεμελιώνει μίαν ἄλλη, εἶναι ἀνώτερη καὶ ὑψηλότερη ἀπὸ ἐκείνην, ἡ ὁποία θεμελιώνεται. 4) Μία ἀξία εἶναι τόσο ἀνώτερη καὶ ὑψηλότερη, ὅσον βαθύτερη εἶναι ἡ ἱκανοποίησις, τὴν ὁποία φέρει ἡ βίωσίν της. 5) Μία ἀξία εἶναι τόσο ὑψηλότερη καὶ ἀνώτερη, ὅσον περισσότερον εἶναι «*ἀπόλυτη*», δηλαδή ὅσον ὀλιγώτερον σχετίζεται ἡ βίωσις καὶ προτίμησίν της πρὸς ἓνα ὠρισμένον φορέα (Περὶ περισσότερα γιὰ τὰ κριτήρια αὐτά, ποὺ διατυπώνει ὁ Max Scheler, εἶναι δυνατόν νὰ βρῇ ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης στὰ μνημονεύμενα στὴ βιβλιογραφία ἔργα τοῦ ἀειμνήστου Ἀκαδημαϊκοῦ Ε.Π. Παπανούτσου).

ια) Ἡ βίωσις καὶ πραγματοποιήσις τῶν ἀξιών ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ἐκ τοῦ ὅν αὐτὸς θὰ δεχθῇ τὰ ὑπὸ τῶν ἀξιών ἀπευθυνόμενα πρὸς αὐτὸν δεοντολογικὰ μηνύματα καὶ αἰτήματα καὶ ἐκ τοῦ

ἐὰν θὰ θελήσῃ νὰ καταστήσῃ αὐτὰ σκοπὸν τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεώς του. Ὡστε οἱ ἀξίες ἀποτελοῦν τὰ κίνητρα καὶ τὰ ἐλατήρια τῆς ἀνθρωπίνης βουλῆσεως.

Ἡ ὁρθὴ στάσις ἀπέναντι στὴν ἱεραρχικὴ κλίμακα τῶν ἀξιῶν εἶναι ἡ πεμπουσία τῆς ἠθικῆς, πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς. Τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἠθους στὶς διάφορες πτυχές του συνίσταται στὴν συμφωνία τῆς ὑποκειμενικῆς βουλευτικῆς ἐνεργείας πρὸς τὴν ἱεραρχικὴ τάξι τῶν ἀξιῶν. Ἐτσι οἱ κατώτερες ἀξίες πρέπει νὰ καταφάσκωνται καὶ νὰ πραγματώνωνται πρὸς χάριν τῶν ἀνωτέρων, ὑποτασσόμενες σ' αὐτές. Ὡστε, τὸ –ἠθικῶς, πολιτικῶς καὶ πολιτιστικῶς– ἀγαθὸ δὲν εἶναι ἡ τυχὸν ἄρνησις ἢ καταπολέμησις τῶν κατωτέρων ἀξιῶν (λ.χ. τῶν ὑλικῶν, οἰκονομικῶν, βιολογικῶν), ἀλλὰ ἡ πραγμάτωσις αὐτῶν κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ὑποταγὴ αὐτῶν στὶς ἀνώτερες πνευματικῆς ἀξίες. Ἀντιθέτως, τὸ –ἠθικῶς, πολιτικῶς καὶ πολιτιστικῶς– κακὸ δὲν εἶναι ἡ κατὰφασις καὶ πραγμάτωσις τῶν κατωτέρων ἀξιῶν, ἀλλὰ ἡ ἀπολυτοποίησις αὐτῶν καὶ ἡ ἔξαρσις αὐτῶν πᾶνω ἀπὸ τίς παρθεωρούμενες ἢ συρρικνούμενες ἀνώτερες πνευματικῆς ἀξίες.

ιβ) Οἱ ἱεραρχημένες ἀξίες, ποὺ πρέπει νὰ προβάλλωνται ὑπὸ τῆς παιδείας, ἐνεργοῦν ἐπὶ τῆς βουλῆσεως ὅχι ὡς δυνάμεις ἐξαναγκασμοῦ, ἀλλ' ὡς δείκτες τῶν σκοπῶν. Ἡ κανονιστικὴ ὑπὸ τῶν ἀξιῶν υπόδειξις τῆς ἠθικῆς, πολιτικῆς ἢ πολιτιστικῆς κατευθύνσεως καὶ ἐνεργείας μας δὲν σημαίνει ἄρσι τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλῆσεως. Ἡ γραμμὴ πλεύσεως ἐνὸς πλοίου δὲν καθορίζεται ἀναγκαστικῶς ἀπὸ τὰ ἀστέρια ἢ ἀπὸ τὴν πυξίδα, ποὺ ἀπλῶς ὑποβοηθοῦν τὸν πλοίαρχο νὰ ἐκλέξῃ οἰκιοθελῶς τὴν κατεύθυνσι τοῦ πλοῦ. Οἱ ἀξίες δὲν προσδιορίζουν τὴν προσωπικότητά μας, ἀλλὰ ἡ ἐλευθέρᾳ προσωπικότης, ποὺ δέχεται τὰ δεοντολογικὰ αἰτήματα, ποὺ προβάλλονται ἀπὸ τίς ἀξίες, προσδιορίζει τὸν ἑαυτὸν της. Ἡ πραγμάτωσις τῶν ἀξιῶν σημαίνει αὐτοπραγμάτωσι καὶ αὐτοδιαμόρφωσι τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον αὐτὲς πρωτογενῶς μὲν ἔχουν συστοιχία πρὸς ἔμφυτες ὑπαρξιακὰς ἀνάγκας καὶ ἀξιολογικὰς προδιαθέσεις, δευτερογενῶς δὲ ἀνταποκρίνονται σὲ συναισθηματικὰς συγκινήσεις καὶ παρορμήσεις. Ἐπομένως, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, οὔτε τὸ μοναδικὸ στοιχεῖο τοῦ ἐσχάτου καὶ ὑπάτου σκοποῦ τῆς ἀνθρωπίνης ἀτομικῆς καὶ ὁμαδικῆς δράσεως. Ἡ ἐλευθερία ὑπάρχει πρὸς χάριν τῶν ἀξιῶν. Οἱ ἀξίες εἶναι τόσον τὸ ποιητικόν, ὅσον καὶ τὸ τελικόν αἷτιον τῆς ἐλευθερίας. Ἄρα, ὁ ὑπάτος καὶ ἐσχάτος αὐτὸς σκοπὸς εἶναι συγχρόνως οἱ ἀξίες καὶ ἡ ἐλευθερία ὡς δύο τρόπον τινὰ ἐστίες μιᾶς (νοητῆς ἀπὸ πνευματικὴ ἀποψι γεωμετρικῆς) ἐλλείψεως, οἱ μὲν ἀξίες ὡς περιεχόμενο, ἡ δὲ ἐλευθερία ὡς εἶδος ἢ μορφή. Ἐλευθερία καὶ ἀξίες εἶναι ἐννοίες ἀλληλεξαρτώμενες. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ἡ μία χωρὶς τὴν ἄλλη.

ιγ) Ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερία σημαίνει ἀξιολογικὴν ἐκλογή, δυνατότητα καθορισμοῦ προτεραιοτήτων διὰ τῆς σὲ κάθε συγκεκριμένη περίπτωσι ἀρνήσεως ἢ παραδοχῆς μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἀπὸ ὅλες τὶς ἀξίες, ἐνὸς ἢ περισσοτέρων ἀπὸ ὅλα τὰ ὑλικά ἢ πνευματικά ἀγαθὰ. Ὁ ἀληθινὰ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, γιὰ νὰ κἀνὴ πραγματικῶς ἐλεύθερη ἐκλογή, πρέπει νὰ βλέπῃ καὶ βιώνῃ τὰ πάντα ὀρθῶς καὶ νὰ μὴ τὰ ἔχῃ χάσει ἢ ἐκδιώξῃ ἐκ τοῦ ὑλικοῦ καὶ πνευματικοῦ ὀπτικοῦ του πεδίου. Πρέπει ἐπὶ πλέον νὰ τὰ βλέπῃ καὶ βιώνῃ στὴν ὀρθὴ ἱεραρχικὴ κλιμάκωσι καὶ διαβάθμισί τους, γιὰ νὰ κἀνὴ συνειδητὲς ἐπιλογές, ποὺ ἀνταποκρίνονται ὄχι σὲ ὑποκειμενικὲς αὐθαίρεσείες, ἀλλὰ σὲ ἀντικειμενικὰ ὀρθὰ καὶ ἀληθινὰ προτεραιότητες. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει πάντοτε στὸ ἀτομικὸ ἢ κοινωνικὸ ἢ πολιτικὸ ἢ πολιτιστικὸ γίνεσθαι. Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ, ὅπως ἔχει κατ' ἐπανάληψιν τονισθῇ ἀπὸ τὸν γράφοντα, ὅταν βιώνῃ τὶς διάφορες ἀξίες ἢ ἐπιζητῇ τὴν πραγμάτωσί τους, ὁμοιάζει ὄχι πρὸς τὸν λεῖο καὶ καθαρὸ καθρέπτη τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος καθρεπτίζει πάντα τὰ ἀγαθὰ καὶ τὶς ἱεραρχικὰς σχέσεις τῶν ἀξιῶν, ἀκριβῶς ὅπως εἶναι ἀντικειμενικῶς, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς τὸ κάτοπτρο τῆς ἐπιφανείας τῆς λίμνης ἢ τῆς θάλασσας, τὸ ὁποῖο, ὅταν μὲν αὐτὴ εἶναι γαλήνια καὶ ὁλοκάθαρη, ἀπεικονίζει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πιστῶς τὸ τοπίο τῆς ἀκτῆς, ὅταν ὅμως αὐτὴ εἶναι ἀκάθαρτη καὶ τρικυμισμένη, ἄλλοτε παραμορφώνει τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀκτῆς ἐπιμηκύνοντας ἢ ἐπιβραχύνοντας αὐτὰ καὶ ἄλλοτε τὰ ἀποκρύπτει ἐξ ὁλοκλήρου καὶ τὰ καθιστᾷ ἀόρατα. Ὅταν ἡ ψυχὴ κατακλύζεται ἀπὸ τοὺς χεϊμάρρους τῶν παθῶν καὶ τὰ τέλματα ἐγωϊστικῶν, ὠφελιμιστικῶν καὶ ἡδονιστικῶν ἐπιδιώξεων ὅταν –κατὰ τὶς ἐκφράσεις τῶν λειτουργικῶν ὕμνων τῆς Ἐκκλησίας– κλυδωνίζεται στὴν «*τρικυμίαν τῶν λογισμῶν*» καὶ ὅταν «*τοῦ βίου τὴν θάλασσαν ὑφουμένων καθορᾷ τῶν πειρασμῶν τῷ κλύδωνι*», τότε οἱ ἀνώτερες ἰδίως ἀξίες ἀποκρύπτονται ἢ ὑφίστανται πλήρη παραμόρφωσι, παρουσιαζόμενες ὡς τυραννικὲς καὶ ἀποκρουστικὰς. Στὴν περίπτωσι αὕτῃ οἱ ἄνθρωποι πᾶσχουν ἀπὸ ἀξιολογικὴ μυωπία ἢ δυσχρωματοψία ἢ τύφλωσι καὶ ἀπὸ πνευματικὸ δαλτωνισμό. Αὐτὸ ὑπονοεῖ ὁ Κύριος, ὅταν ὁμιλῇ γιὰ τὸν «*περιπατοῦντα ἐν τῇ σκοτίᾳ*» (Ἰωάν. ιβ', 35) ἢ ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὅταν προσθέτῃ, ὅτι «*ἡ σκοτία ἐτύφλωσε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ*» (Α' Ἰωάν. β', 9) ἢ ὁ Ἀπ. Πέτρος, ὅταν χρησιμοποιῇ τὴν ἐκφρασί: «*Τυφλὸς ἐστὶ καὶ μυωπᾶζων*» (Β' Πέτρ. α', 9). Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς νομίζει ὅτι εἶναι χειραφετημένος καὶ ἐλεύθερος νὰ ἐπιλέξῃ ὅ,τι θέλει, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα αὐτό, ποὺ θέλει καὶ ἐπιλέγει, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξέλθῃ τῶν ὁρίων καὶ πλαισίων τῆς περιορισμένης μυωπικῆς ἢ δαλτωνικῆς πνευματικῆς του ὁράσεως, ἢ ὁποία σημαίνει πλήρη ἐξαφάνισι ἐκ τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου τοῦ κάλλους τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν ἀξιῶν. (Αὕτῃ εἶναι λ.χ.,

ὡς μὴ ὠφελεν, ἡ ἐνδημοῦσα νόσος τῶν περισσοτέρων ψυχαγωγικῶν τηλεοπτικῶν προγραμμάτων).

ιδ) Ἡ ἀξιολογικὴ μυωπία ἢ τύφλωσις εἶναι ἡ αἰτία τῆς πνευματικῆς σκλαβιάς, γιὰ τὴν ὁποία μίλησε ὁ Χριστός, ὅταν εἶπε: «*Πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δοῦλός ἐστι τῆς ἁμαρτίας*» (Ἰωάν. η', 340. Ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Ἄπ. Πέτρος, πολλοὶ παρουσιάζονται «*ἐλευθερίαν ἐπαγγελλόμενοι, αὐτοὶ δοῦλοι ὑπάρχοντες τῆς φθορᾶς*» (Β' Πέτρ. β', 19). Ἐκ τῆς δουλείας αὐτῆς ἐλευθερώνεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ γνῶσι καὶ τὴν διὰ κινήτοποιήσεως τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βουλήσεως βίωσι τῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Χριστό: «*Γινώσεσθε τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς*» (Ἰωάν. δ', 32). «*Ὁὗ τὸ Πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία*» (Β' Κυρ. γ', 17). Ἡ μέθεξις τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται στὸν ὑμῖστο βαθμὸ μέσα στὴν μυσταγωγικὴ καὶ ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐνσυνείδητης συμμετοχῆς στὴν λατρευτικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, δημιουργεῖ πανίσχυρο σύμπλεγμα βουλητικῶν κινήτρων καὶ ἐλατηρίων, ποὺ ὁδηγεῖ στὸ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ ὁ Χριστιανὸς μαζί μὲ τὸν Ἄπ. Παῦλο: «*Πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριστῷ*» (Φιλιπ. δ', 13).

5. Ἡ «οἰκοδόμησις τῆς Εὐρώπης»

α) Τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα περὶ τῆς ἐννοίας τῶν «*ἀρχῶν*» καὶ «*ἀξιῶν*» ὑποβοηθοῦν τὴν κατανόησι τῆς ἐννοίας τοῦ πρωτοφανοῦς στὴν Ἱστορία ἐγχειρήματος τῆς δι' ἐλευθέρου διαλόγου καὶ μὲ δημοκρατικὰς διαδικασίας-οἰκοδομήσεως τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης μὲ προετοιμασία τῆς συνταγματικῆς δεοντολογίας τῆς πορείας πρὸς αὐτήν.

Στὴν ἐννοία καὶ στὴ δεοντολογία τῆς πορείας αὐτῆς ἀνεφέρθησαν εὐστόχως οἱ ἐξαίρετες προσφωνήσεις καὶ εἰσηγήσεις, ποὺ ἀκούσθησαν στὸ Πανερωπαϊκὸ Συνέδριον τῆς Ἱ. Συνόδου. Οἱ ἐπισημάνσεις τους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπαναληφθοῦν λεπτομερῶς στὸ δοκιμιακοῦ χαρακτήρος δημοσίευμα αὐτό. Ἄς ἐπιτραπῇ μόνον νὰ ὑπομνήσωμε ὅτι ὁ Μακ. Προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κ. Χριστόδουλος, ἀναπτύσσοντας τὴν εἰσηγήσιν του περὶ τῆς «*παρουσίας τῆς Ἐκκλησίας στὸν ὀρίζοντα τῆς Εὐρώπης*», τόνισε ὅτι ἡ Εὐρώπη ἐξ ἀρχῆς εἶχε συνειδησι τῆς πολιτιστικῆς τῆς ἐνότητος, ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν ὑπ' αὐτῆς εἰσαχθεῖσα παιδεία. Ἐτσι «*ἡ Εὐρώπη ὅλη δὲν ἔπαψε ἐπὶ αἰῶνες, σὲ πείσμα τῶν ἐθνικισμῶν καὶ τῶν αἱματηρῶν πολέμων, νὰ ζητᾷ τὴν ἑνωσὴν της. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἄνθος τοῦ αἵτήματος γιὰ μὴ χριστιανικὴ κοινοπολιτεία καὶ καρπὸς τῆς ἐννοίας τῆς παιδείας...* Ἡ Εὐρώ-

πη ἦταν ἐνωμένη ἐξ ἀρχῆς, χάρις στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν παιδεία ποὺ εἰσήγαγε. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Κικέρων, ὁ Σαίξπηρ καὶ ὁ Γκαίτε, εἶναι κλασικοὶ γιὰ ὅλους τοὺς Εὐρωπαίους. Ὁ Βασίλειος ὁ Μέγας, ὁ Καρτέσιος, ὁ Μότσαρτ, ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης, ὁ Κέπλερ, ὁ Γκρέκο ἀνήκουν σὲ ὅλους τοὺς Εὐρωπαίους. Ὅλα τὰ παιδιὰ τῆς Εὐρώπης ἔχουν διαπλασθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀντερσεν. Ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι αἰσθάνονται μέσα στὸ Λοῦβρο ἢ τὸ Πράδο ὅτι βλέπουν ἀγάλματα καὶ πίνακες τοῦ πολιτισμοῦ τους. Ὅλοι νοιώθουν πρωτεύουσες τοῦ πολιτισμοῦ τους τὴ Φλωρεντία, τὸ Ἀμστερνταμ, τὴ Βιέννη».

β) Στὸ περὶ οὗ λόγος Πανευρωπαϊκὸ Συνέδριο τόσον διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου, ὅσον καὶ διὰ μερικῶν ἐκ τῶν διανεμηθέντων στοὺς συνέδρους ἐντύπων ὑπεμνήθησαν λ.χ. τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι σεβαστὰ στὴν Εὐρώπῃ· ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια· τὸ δικαίωμα στὴν ζωὴ· τὸ δικαίωμα στὴν βιολογικὴ καὶ πνευματικὴ ἀκεραιότητα τοῦ ἀνθρώπινου ἀτόμου καὶ προσώπου· ἡ ἀπαγόρευσις τῶν βασανιστηρίων καὶ τῶν ἐξευτελιστικῶν ποινῶν· ἡ ἀπαγόρευσις τῆς δουλείας καὶ τῆς ἀναγκαστικῆς ἐργασίας· τὸ δικαίωμα στὴν ἐλευθερία καὶ ἀσφάλεια· ὁ σεβασμὸς τῆς ἰδιωτικῆς καὶ οἰκογενειακῆς ζωῆς· ἡ προστασία τῶν δεδομένων προσωπικοῦ χαρακτῆρος· τὸ δικαίωμα γάμου καὶ ἰδρύσεως οἰκογενείας· ἡ ἐλευθερία σκέψεως, συνειδήσεως καὶ θρησκείας· ἡ ἐλευθερία ἐκφράσεως καὶ λήψεως ἢ μεταδόσεως πληροφοριῶν· ἡ ἐλευθερία τοῦ συνέρχεσθαι καὶ συνεταιρίζεσθαι· ἡ αὐτοελεγχόμενη ἐλευθερία τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης· τὸ δικαίωμα στὴν ἐκπαίδευσι καὶ στὴν πρόσβασι στὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ συνεχῇ κατάρτισι· ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τὸ δικαίωμα πρὸς ἐργασίαν· ἡ ἐπιχειρηματικὴ ἐλευθερία· τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας· τὸ δικαίωμα τοῦ ἀσύλου· ἡ προστασία στὴν περίπτωσι τῆς ἀπομακρύνσεως, ἀπελάσεως καὶ ἐκδόσεως· ἡ ἰσότης ἔναντι τοῦ νόμου καὶ ἡ ἀπαγόρευσις διακρίσεων· ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν πολιτιστικὴ, θρησκευτικὴ καὶ γλωσσικὴ πολυμορφία· ἡ ἰσότης ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν· τὰ δικαιώματα τοῦ παιδιοῦ· τὰ δικαιώματα τῶν ἡλικιωμένων γιὰ ἀξιοπρεπῆ καὶ ἀνεξάρτητῃ ζωὴ καὶ γιὰ συμμετοχὴ στὸν κοινωνικὸ καὶ πολιτιστικὸ βίον· ἡ ἔνταξις τῶν ἀτόμων μὲ εἰδικὲς ἀνάγκες· οἱ διάφορες μορφὲς τῆς ἀλληλεγγύης· τὸ δικαίωμα τῶν ἐργαζομένων στὴν ἐνημέρωσι καὶ στὴ διαβούλευσι στὰ πλαίσια τοῦ ἐπαγγελματικοῦ των τομέως· τὰ δικαιώματα τῆς διαπραγματεύσεως, τῶν νομίμων συλλογικῶν δράσεων καὶ τῆς προσβάσεως στὶς ὑπηρεσίες εὐρέσεως ἐργασίας· ἡ προστασία σὲ περίπτωσι ἀδικαιολόγητης ἀπολύσεως· ἡ ἐξασφάλισις δικαίων καὶ προσφῶρων συνθηκῶν ἐργασίας· ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν καὶ ἡ προστασία τῶν νέων στὴν ἐργασία· ἡ νομικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ προστασία τῆς οἰκογενειακῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς ζωῆς· ἡ ὁργάνωσις τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλείας

καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀρωγῆς· ἡ προστασία τῆς υἱείας· ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἡ βελτίωσις τῆς ποιότητός του· ἡ διασφάλισις τῆς προστασίας τῶν καταναλωτῶν· τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι στίς ἐκλογές τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου, ὅπως καὶ στίς ἐθνικές, δημοτικές καὶ κοινοτικές ἐκλογές· ἡ ἐξασφάλισις χρηστῆς διοικήσεως· τὸ δικαίωμα προσβάσεως στὰ ἔγγραφα τῶν συλλογικῶν ὀργάνων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως (Κοινοβουλίου, Συμβουλίου, Ἐπιτροπῆς)· τὸ δικαίωμα προσφυγῆς στὸν Διαμεσολαβητὴ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως καὶ ἀναφορᾶς στὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιο· ἡ ἐλευθερία νόμιμης κυκλοφορίας καὶ διαμονῆς· ἡ διπλωματικὴ καὶ ἡ προξενικὴ προστασία· τὸ δικαίωμα προσφυγῆς στὰ δικαστήρια· τὸ τεκμήριο τῆς ἀθωότητος μέχρι ἀποδείξεως τῆς ἐνοχῆς καὶ ἡ διασφάλισις τῶν δικαιωμάτων τῆς ὑπερασπίσεως σὲ κάθε κατηγορούμενο· ἡ δικαία καὶ νόμιμη ἀντιμετώπισις τῶν ἀξιοποίνων πράξεων· ἡ ἀναζήτησις τῆς εὐημερίας τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν· ἡ ἐπίτευξις ἀπὸ αὐτοὺς ἐνιαίας ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀσφάλειας καὶ ἀμυνας· ἡ ἐδραίωσις τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν κ.τ.τ.

Συνοπτικῶς, μὲ γενικὲς διατυπώσεις ὑπεμνήσθησαν τὰ κυριώτερα ἐκ τῶν αἰτημάτων αὐτῶν καὶ στὴν τελικὴ Ἀνακοίνωσι τοῦ Πανευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας, στὴν ὁποία Ἀνακοίνωσι τονίζεται ὅτι ὁ ἀναγκαῖος διάλογος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως μὲ τίς Χριστιανικὲς Ἐκκλησίες θὰ ἀποβλέπη καὶ θὰ συντελέσῃ «*μεταξὺ ἄλλων στὴ στήριξη τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος, ἡ ὁποία ἀποκλείει κάθε μορφὴ διάκρισις λόγῳ φύλου, φυλετικῆς ἢ ἐθνικῆς καταγωγῆς, ἀναπηρίας, θρησκείας ἢ πεποιθήσεων. Θὰ εἶναι διάλογος, ὁ ὁποῖος θὰ συμβάλει στὴν ἀντιμετώπιση τῆς οἰκολογικῆς καταστροφῆς... Θὰ εἶναι διάλογος γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ Βιοθικὴ. Θὰ εἶναι διάλογος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς φτώχειας παντοῦ πάνω στὴ γῆ.*

» *Ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, ἡ ἐλευθερία, ἡ δημοκρατία, ὁ σεβασμὸς τοῦ κράτους δικαίου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἡ εἰρήνη, ἡ ἀδελφoσύνη καὶ ἡ ἀλληλεγγύη ἀναγνωρίζονται ἀπὸ ὅλους ὡς θεμελιώδεις ἀξίες».*

γ) Τὰ λεχθέντα προκαλοῦν νὰ δοθῇ ἀπάντησις στὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: Ποῖοι ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως κατοπτρίζουν «*ἀρχές*» καὶ ποῖοι φανερῶνουν «*ἀξίες*»; Καὶ διατί στὴ διάρκεια τοῦ Συνεδρίου μερικοὶ ὁμιλητὲς ἢ εἰσηγητὲς χαρακτήρισαν ὡς «*ἀρχές*» μερικὲς ὄντολογικὲς ἢ δεοντολογικὲς διατυπώσεις, τίς ὁποῖες ἄλλοι ὁμιλητὲς ἢ εἰσηγητὲς, χαρακτήρισαν ὡς «*ἀξίες*»; Διατί συνέβαινε καὶ τὸ ἀντίστροφο; Διατί γενικῶς στὰ στόματα ἢ τίς γραφίδες ἐπαϊόντων συχνὰ γίνεται ἐναλλαγὴ στὴ χρῆσι τῶν ὄρων «*ἀρχές*» καὶ «*ἀξίες*»; Μήπως οἱ ἐννοίες αὐτὲς ταυτίζονται καὶ εἶναι δυνατόν ἢ μία νὰ ἀντικαθιστᾷ τὴν ἄλλη;

Ἀσφαλῶς, ἀπὸ ἄποψι λογικὴ ἢ φιλοσοφικὴ οἱ δύο ἔννοιες δὲν ταυτίζονται σὲ ὅλο τοὺς τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι ἀκριβὲς καὶ ὀρθὸν νὰ ἀντικαθιστᾷ πλήρως ἡ μία τὴν ἄλλη. Ἀλλ' ἡ ἀντικατάστασις αὐτὴ δύναται νὰ γίνηται ἐν μέρει συνεκδοχικῶς στὰ πλαίσια τῆς κοινῆς περὶ αὐτῶν ἀντιλήψεως, ἐὰν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ ἔννοιες αὐτὲς στὴν καθημερινὴ βιωματικὴ ἐμπειρικὴ χρῆσιν τοὺς προϋποθέτουν μὲν διαφορετικὴν ψυχολογικὴ λειτουργία, μὲ τὴν ὁποία συνδέονται καὶ ἐκ τῆς ὁποίας ἐξαρτῶνται, ἀλλ' ὅμως συχνά ἀπὸ ἄποψι ἀναφορικότητος, δηλ. ἀπὸ ἄποψι στροφῆς τοῦ ἀνθρωπίνου ὑποκειμένου πρὸς τὰ ἴδια δεοντολογικὰ αἰτήματα καὶ πρὸς τοὺς ἰδίους ἠθικοκοινωνικοὺς στόχους, συμπίπτουν καὶ εἶναι συμβατές ἡ μία πρὸς τὴν ἄλλη. Οἱ ἀξίες, ὅπως ἀνεπτύξαμε πιὸ πάνω, συνδέονται μὲ τὸ διεγείρον τὴν βουλευτικὴ ἐνέργεια ἀξιολογικὸ συναίσθημα, ἐνῶ οἱ ἀρχές εἶναι προϊόν τῆς νοήσεως καὶ τῆς διανοητικῆς λειτουργίας. Ἀλλ' ἡ ἐνότης τοῦ Ἐγὼ μέσα στὴν ἐνιαία προσωπικότητά μας καὶ ἡ ἀλληλεπίδρασις τῶν νοητικῶν, συναισθηματικῶν καὶ βουλευτικῶν λειτουργιῶν συντελεῖ ὥστε νὰ παραθεωρῶνται συχνά στὴν πρᾶξι ἡ διάκρισις καὶ ὁ χωρισμὸς τῶν λειτουργιῶν αὐτῶν, ὅταν αὐτὲς συνδέωνται μὲ τὰ ἴδια πραγματικὰ ἢ ἰδεατὰ ἀντικείμενα. Δηλαδή παραθεωρεῖται, ὅτι τὸ «ἄλλως εἶναι» δὲν σημαίνει κατὰ σχέσιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ καὶ «κεχωρισμένως εἶναι». Ὡς καταστῆ ἐποπτικὴ ἢ ἀλήθεια αὕτῃ μὲ ἓνα παράδειγμα: Ὅταν ἀντικρῦζωμε ἓνα ὠραῖο ζωγραφικὸ πίνακα, συνεκδηλώνονται τρεῖς διαφορετικὲς ψυχολογικὲς λειτουργίες, μία γνωστικὴ ἢ διανοητικὴ (γνωρίζομε τὴν ὑπαρξιν τοῦ πίνακος αὐτοῦ), ἄλλη συναισθηματικὴ (νοιῶτομε ἐσωτερικὴν τέρψιν καὶ ἀγαλλίασιν ἀπὸ τὸ ὅτι τὸν γνωρίζομε καὶ ἀντικρῦζομε) καὶ τρίτῃ βουλευτικὴ (ἐπιθυμοῦμε νὰ ᾔταν δυνατόν νὰ ἀποκτήσωμε τὸν πίνακα καὶ νὰ τὸν ἔχωμε στὸ σαλόνι τοῦ σπιτιοῦ μας).

Στὸ παράδειγμα αὐτὸ ἔχομε συνεκδήλωσι τριῶν ψυχολογικῶν ἀντιδράσεων, ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὸ ἀντίκρισμα τοῦ ἰδίου ἀντικειμένου ὑπὸ τρεῖς διαφορετικὲς ψυχολογικὲς ὀπτικὰς γωνίες. Παρομοία συνεκδήλωσις «ἀρχῶν», ποὺ σχετίζονται πρὸς τὴν διάνοιαν, καὶ «ἀξιῶν», ποὺ κινητοποιοῦν τὸ συναίσθημα καὶ τὴ βούλησιν, ὑπάρχει στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Οἱ διανοητικὲς «ἀρχές» προσφέρουν ἀναιμικὴ καὶ οὐτοπιστικὴ γνῶσιν, ἐὰν δὲν διεγείρουν καὶ τίς σύστοιχες πρὸς αὐτὲς «ἀξίες», δηλαδή ἐὰν δὲν διεγείρουν τὸ συναίσθημα καὶ ἐὰν δὲν κινητοποιήσουν τὴ βούλησιν πρὸς πραγμάτων τοῦ ὑπὸ τῶν ἀρχῶν κατὰ γνωστικὸν τρόπον προβαλλομένου δέοντος.

Δὲν θὰ ἐπιμέναμε στὴν ἐκ πρώτης ὄψεως κάπως σχολαστικὴ αὕτῃ διάκρισι μεταξὺ «ἀρχῶν» καὶ «ἀξιῶν», ἐὰν αὕτῃ δὲν εἶχε τεραστίαν πρακτικὴ σημασία γιὰ τὴ διατύπωσιν τῆς δεοντολογίας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ διέπῃ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς Εὐρώπης. Ἡ οἰκοδόμησις αὕτῃ δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται στὴ

διατύπωσι καὶ προβολῇ ὠρισμένων ἀρχῶν, τίς ὅποιες πρέπει νὰ γνωρίζουν οἱ πολῖτες τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ ἡγέτες τους, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀναζητῇ καὶ τοὺς τρόπους τῆς ἀναβαθμίσεως τῶν ἀρχῶν αὐτῶν σὲ ἀξίες, ποὺ θὰ διεγείρουν εἰς αὐτοὺς τὸ συναίσθημα καὶ τὸν ἐνθουσιασμό καὶ θὰ κινητοποιοῦν αὐτοὺς μὲ δυναμισμόν πρὸς ὑπερπήδησι τῶν ἐμποδίων, τὰ ὅποια ἐπιπροσθοῦν στὴν πραγμάτωσι τῶν αἰτημάτων, τὰ ὅποια προβάλλονται ἀπὸ τίς καταφασκόμενες ἀρχές.

Οἱ νοητικὲς ἀρχές θὰ εἶναι ἀνίκανες νὰ οἰκοδομήσουν τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἑνωσι, ἐὰν οἱ πολῖτες αὐτῆς δὲν συναρπασθοῦν συναισθηματικῶς ἀπὸ τὸ εὐρωπαϊκὸ ὄραμα καὶ δὲν ἔχουν τὴν βουλευτικὴ παρότρυνσι νὰ μεταβάλουν τίς –πρὸ πάντων χριστιανικῆς– ἠθικῆς ἀρχές σὲ ἀξίες, ποὺ θὰ κατευθύνουν τὴν πρᾶξι μὲ ἀταλάντευτο ὑγιὲς πολιτικὸ βούλεσθαι. Ἐὰν ἐπιδιωχθῇ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν, τίς ὅποιες θὰ υἰοθετήσῃ τὸ προετοιμαζόμενον Σύνταγμα τῆς Εὐρώπης, μόνον μέσα σὲ πλαίσια νοσησαρχικά, οὐμανιστικά, ἀθεϊστικά, ἐνδοκοσμικά (ἔμμονα), χωρὶς νὰ ἐνισχύωνται οἱ πολῖτες συναισθηματικῶς καὶ βουλευτικῶς μὲ τὸν δυναμισμό τοῦ μνημονευθέντος ὑπερβατικοῦ θρησκευτικοῦ καὶ πρὸ πάντων ὑγιοῦς χριστιανικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἥθους, τότε εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑφανθῇ ὁ συνεκτικὸς ἱστός τῆς Εὐρώπης. Ἄνευ τῆς θείας ἐνισχύσεως ὁ ἄνθρωπος κατὰ κανόνα στὴν ὥρα τοῦ σαγηνευτικοῦ ὠφελιμιστικοῦ ἢ ἡδονιστικοῦ πειρασμοῦ ἐπαναλαμβάνει μὲ τὸν Ὀβίδιο: «*Βλέπω κι αἰσθάνομαι τὰ καλύτερα, καὶ ὅμως ἀκολουθῶ τὰ χειρότερα*». Αὐτὸ ἐννοεῖ καὶ ὁ Ἀπ. Παῦλος, ὁ ὅποιος ζωγραφίζοντας τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ θραυσμένη θέλησι, θέτει στὸ στόμα του τοὺς λόγους «*Οὐ γὰρ ὁ θέλω ποιῶ ἀγαθόν, ἀλλ' ὁ οὐ θέλω κακόν τοῦτο πράσσω*» (Ρωμ. ζ', 19). Ἀντιθέτως, γιὰ τὸν συνειδητὸ Χριστιανὸ ἰσχύει ἡ ἤδη μνημονευθεῖσα φράσις τοῦ Ἀπ. Παύλου: «*Πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριστῷ*» (Φιλιπ. δ', 13).

δ) Ἡ ἤδη μνημονευθεῖσα Ἀνακοίνωσις τοῦ Πανευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τονίζει ὅτι «*ἡ Εὐρώπη εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὰ βιώματα, ποὺ αὐτὸ ἐνέπνευσε, ὅχι ἰσοπεδώνοντας, ἀλλὰ ἐμπλουτίζοντας σταθερὰ τὴν πολιτισμικὴ ποικιλομορφία τῆς Εὐρώπης. Γι' αὐτὸ πιστεύουμε, ὅτι εἶναι ἀδιανόητο ἡ Εὐρωπαϊκὴ Συνέλευσις στὸ Σύνταγμα ποὺ θὰ καθορίσῃ τὸ μέλλον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως κατὰ τὰ χρόνια ποὺ ἔρχονται νὰ μὴ κάνει σαφῇ ἀναφορὰ στὶς χριστιανικὰς ρίζες τῆς Εὐρώπης. Αὐτὸ θὰ δώσει στὸ Εὐρωπαϊκὸ Σύνταγμα τὸ ἀναγκαῖον ἱστορικὸν τοῦ βάθος*». Ἐξ αὐτῶν γίνεται φανερόν ὅτι «*εἶναι ἀναγκαῖα ἡ συνεργασία ὄλων γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς αὐθεντικῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας*». Ἡ Παιδεία αὕτη, ἀναφερομένη στὶς ζωτικὰς χριστιανικὰς ρίζες τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ἀφ' ἐνὸς

θά καλλιεργῇ τὴ διάνοια καὶ τὸ φρόνημα τῶν πολιτῶν τῆς Εὐρώπης μὲ τὴ μετάδοσι σ' αὐτοὺς τῶν ἀρχῶν τοῦ ὑγιοῦς εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου θά ὑποδεικνύη τὴν ἀναιμία καὶ σαθρότητα τῆς ἄνευ Θεοῦ οὐμανιστικῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς καὶ τρίτον, προβάλλοντας τὴν χριστιανικὴ ἱεραρχικὴ κλίμακα τῶν ἀξιῶν, θά δημιουργῇ δυναμικὰ καὶ δραστικὰ συναισθηματικὰ καὶ βουλευτικὰ κίνητρα ὡθοῦντα στὴν ὑγιᾶ πραγμάτωσι τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ δράματος.

ε) Ὡς ἐπιτραπὴ νὰ περατώσωμε τὸ δοκιμακὸ αὐτὸ δημοσίευμα μὲ τὴν παράθεσι μερικῶν κάπως παλαιότερων σχετικῶν διατυπώσεων μας:

Τὸ 1995 σὲ εἰσήγησί μας, ποὺ ἔγινε στὴ γερμανικὴ πόλη Frankfurt πρὸς τοὺς συμμετασχόντες στὴν φθινοπωρινὴ Γενικὴ Συνέλευσι τῶν μελῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν, ἀναπτύσσοντας τὸ θέμα «*Ἡ συμβολὴ τῶν Ἐκκλησιῶν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐπικοινωνία*» (Der Beitrag der Kirchen zur europäischen Kommunikation), τονίσαμε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ ἑξῆς: «*Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀποκωδικοποίησις καὶ ἐξήγησις ὅλων τῶν μορφῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἐπικοινωνίας μόνον τότε εἶναι τελείως ἐπιτυχής, ὅταν ὑπολογίξῃ τις πνευματικὰς ρίζας τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως καὶ ταυτότητος τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ πρέπει νὰ προβάλλῃ τὰ πνευματικὰ θεμέλια τῆς Εὐρώπης, δηλαδὴ τὸσον τὴν ἑλληνοχριστιανικὴν ἢ ἑλληνορθόδοξον ἀνατολικο-ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, ὅσον καὶ τὴν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς διαμορφωθείσα λατινορωμαϊκὴ δυτικοεκκλησιαστικὴ κληρονομία καὶ τὴν παραδοσιακὴν ἱεραρχικὴν διαβάθμισιν τῶν Εὐρωπαϊκῶν θεμελιωδῶν ἀξιῶν*» (Die hermeneutische Dekodierung und Interpretation aller Formen, der europäischen Kommunikation nur dann durchaus zutrifft, wenn sie die geistigen Wurzeln der geschichtlichen Überlieferung und Identität Europas in Rechnung stellt. Diese Interpretation muss die geistigen Fundamente Europas hervorheben, nämlich sowohl die griechisch-christliche oder griechisch-orthodoxe ostkirchliche Tradition, als auch das unter ihrem Einfluss ausgebildete lateinisch-römische westkirchliche Erbe und die traditionelle hierarchische Rangordnung der europäischen Grundwerte).

Παλαιότερον, τὸ 1989, σὲ εἰσήγησί μας στὸ Ἀ' Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριον τοῦ Συλλόγου Ὁρθοδόξου Ἱεραποστολικῆς Δράσεως «*Ὁ Μέγας Βασίλειος*», ὁμιλοῦντες ἐπὶ τοῦ θέματος «*Ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ τὸ ὄραμα τῆς Ἡνωμένης Εὐρώπης*», τονίσαμε: «*Εἶναι καιρὸς πλέον νὰ βοηθοῦν τὰ σχολικὰ διδακτικὰ βιβλία νὰ συνειδητοποιῇ ἡ ἑλληνικὴ νεολαία, ὅτι ὡς Ὁρθόδοξοι Ἕλληνες δυνάμεθα νὰ μὴ ἔχωμε συναίσθημα μειονεξίας ἐναντι τῶν Εὐρωπαίων ἐταίρων μας. Πρέπει νὰ ἐνθυμούμεθα ὅτι pater Europae δὲν εἶναι ὁ Κάρολος ὁ Μέγας, οὔτε ὁ ἅγιος Βενέδικτος, ἀλλὰ πρὸ πάντων οἱ δύο Θεο-*

σαλονικεῖς ἄγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, πὺν κήρουν τὰ ιδεώδη τους καὶ σ' αὐτὴν τὴν Ρώμη, καὶ ἀκόμη παλαιότερον ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος κι ἀκόμη πρὸ αὐτοῦ ὁ Ἄπ. Παῦλος, πὺν στὴν Τρωάδα ἀνταποκρίθηκε στὸ κάλεσμα τοῦ Ἑλλήνος Μακεδόνο... (Μὲ τὴν Ἑνωμένην Εὐρώπῃ) πρέπει νὰ ἐξασφαλιζέται τὸ *bonum commune*, νὰ προάγεται τὸ κοινὸ καλὸ, νὰ δημιουργοῦνται μεγαλύτερα καὶ περισσότερα πολιτισμικὰ ἀγαθὰ, νὰ βιώνονται καὶ νὰ πραγματώνονται οἱ θεμελιώδεις ὑλικές καὶ πνευματικές ἀξίες στοὺς διαφόρους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τρόπον σύστοιχο πρὸς τὴν ἱεραρχικὴ κλιμάκωσι καὶ διαβάθμισί τους». Ἐπίσης τονίσαμε τότε (πρὸ 14 ἐτῶν), ὅτι πρέπει νὰ ἐπιδιωχθῇ «ἡ ἐνεργοποίησις τῆς βουλῆσεως πρὸς ἐπίτευξι μεσοπρόθεσμης μερικῆς καὶ μακροπρόθεσμης ὀλικῆς πολιτικῆς ἐνώσεως μέσα στὰ πλαίσια ἐλευθέρου καὶ δημοκρατικοῦ πλουραλισμοῦ καὶ περιφρουρήσεως τῆς ἐθνικῆς ιδιαιτερότητος καὶ πολιτισμικῆς ταυτότητος ἐκάστου κράτους-μέλους» μὲ ἀπόκρουσιν τῶν «κινδύνων τοῦ πνευματικοῦ ἐξανδραποδισμοῦ, τῆς σαγήνης τοῦ ἀτομισμοῦ, τῆς ἡδονοθηρίας, τῆς πνευματικῆς κανθαριδίνης, τοῦ ὀλεθρίου πνευματικοῦ συγκρητισμοῦ καὶ τῆς ἀλλοτριώσεως».

Τὸ 1987 στὸ Ἡ' Θεολογικὸ Συνέδριό τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ἀναπτύξαντες τὸ θέμα «Ὁ Ἄπ. Παῦλος καὶ ὁ Εὐρωπαϊκὸς Πολιτισμὸς», ἐπεσημάναμεν, ὅτι ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν δύναται νὰ κατατάσσεται στοὺς Πατέρες καὶ οἰκοδόμους τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ παγκοσμίου χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

Γιὰ τίς εὐρωπαϊκὲς καὶ οἰκουμενικὲς διαστάσεις τοῦ ἔργου τοῦ Ἄπ. Παύλου εἶχαμε τότε τονίσει: «Ἡ γεωγραφικὴ ἢ ἡ ἱστορικὴ θεώρησις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀδηγήσῃ στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ Εὐρώπη εἶναι ἓνα ἀποκρυσταλλωμένο καὶ στατικὸ μέγεθος, πὺν ἡμπορεῖ νὰ προσδιορισθῇ ἀκριβῶς. Συχνὰ μὲ τὸν *technicum terminum* "Εὐρώπη" συνυπονοοῦμε καὶ ὅλες τίς θυγατρικὲς πολιτισμικὲς ἐκφάνσεις τῆς Βορείου καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ἡπείρων. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἄπ. Παύλου ἔδωκε τεραστίᾳ ὥθησι στὴν ἐξάπλωσι τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ ὁποία σήμαινε παραλλήλως τὸν βαθμιαῖο ἐκτοπισμὸ τῆς πανσπερμίας τῶν μύθων καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν τῶν προ-Ἰνδογερμανικῶν, τῶν μὴ Ἰνδογερμανικῶν καὶ τῶν Ἰνδογερμανικῶν φυλῶν, πὺν κυριολεκτικῶς μεταμορφώθηκαν μὲ τὴν βάπτισί τους στὴν χριστιανικὴ κολυμβήθρα».

Ἀκόμη παλαιότερον, πρὸ εἰκοσαετίας τὸ 1983 σὲ σειρὰ ἀρθρῶν μας ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρώπη», ἀφοῦ παρουσιάσαμε τίς ἐπιδράσεις τῆς Ὁρθοδοξίας στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, καταλήξαμε στίς ἐξῆς ἐπισημάνσεις: «Ἡ Ὁρθόδοξη βιοθεωρία, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε δυαδικὸ καὶ νεοπλατωνικὸ στοιχεῖο, καταξιώνει ὄχι μόνον τὴν κατακόρυφη κατεύθυνσι πρὸς τὸν οὐρανὸ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὀριζόντια κίνησι πρὸς τοὺς συνανθρώπους καὶ πρὸς τοὺς

διαφόρους τομείς τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ Ὁρθοδοξία ἐξουδετερώνει τὸν κίνδυνο τῆς ἀλλοτριώσεως ἢ τῆς φυγῆς καὶ τῆς ἀποξενώσεως ἀπὸ τὰ διάφορα θεοδώρητα ἀγαθὰ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ συντελεῖ, ὥστε ἡ χριστιανικὴ ἐλπίς νὰ ἐνεργοποιῇται ἢ νὰ δύναται νὰ ἐνεργοποιῇται καρποφόρα καὶ ἐπαναστατικὰ στὴν ἀνακαινιστικὴ προσπάθεια τῆς ἐξυγιάνσεως τῶν πολιτιστικῶν δομῶν καὶ τῆς ὀρθῆς ἱεραρχήσεώς των... Τὰ λεχθέντα δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐπιλογὴ τῆς πολιτιστικῆς ταυτότητος, μὲ τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ συμμετέχουν στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν πραγμάτωσι τοῦ ἰδεώδους καὶ τοῦ δράματος τῆς Ἡνωμένης Εὐρώπης», ἡ ὁποία πρέπει, ὡς τονίσθηκε στὸ Πανευρωπαϊκὸ Συνέδριο, νὰ προβάλλῃ «τὴν αὐτοσυνειδησίαν τῆς, τὴν ταυτότητά τῆς ὡς πολιτιστικῆς ὄντοτητος».

Βιβλιογραφία

Πρὸς σύνταξι τῆς παρούσης δοκιμιακῆς μελέτης χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον στοιχεῖα ἢ ἐπισημάνσεις ἀπὸ τὰ ἐξῆς δημοσιεύματα, τὰ ὁποία μνημονεύουν καὶ εὐρύτερη σχετικὴ βιβλιογραφία:

- Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὡλοκληρωμένοι προσωπικότητες*, ἐν Ἀθήναις, 1961.
- Τοῦ ἰδίου, *Οἰκοδόμοι πολιτισμοῦ*, Ἀθήναι, 1962.
 - Τοῦ ἰδίου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, τεῦχος Α': Εἰσαγωγικά-Γνωσιολογία-Γενικὴ Ἀξιολογία, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1967.
 - Τοῦ ἰδίου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, Ἀθήναι, 1975.
 - Τοῦ ἰδίου, *Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρώπη* (Ἀνάτυπο σειρᾶς ἄρθρων), Ἀθήνα, 1983.
 - Τοῦ ἰδίου, *Γνώσις καὶ Ἀξίες*, Ἀθήνα, 1987.
 - Τοῦ ἰδίου, *Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς*, Ἀθήναι, 1988.
 - Τοῦ ἰδίου, *Ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ τὸ δράμα τῆς Ἡνωμένης Εὐρώπης*, Ἀθήναι, 1990.
 - Τοῦ ἰδίου, *Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς σκαπανεὺς τοῦ ἰδεώδους τῆς παγχριστιανικῆς καὶ πανευρωπαϊκῆς ἐνότητος*, Ἀθήναι, 1992.
 - Τοῦ ἰδίου, *Der Beitrag der Kirchen zur europäischen Kommunikation* - Ἡ συμβολὴ τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἐπικοινωνίαν, Athen, 1995.
 - Τοῦ ἰδίου, *Geist in Europa* - Τὸ πνεῦμα στὴν Εὐρώπη, Athen, 1997.
 - Τοῦ ἰδίου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Θρησκείας τοῦ Immanuel Kant*, Ἀθήναι, 1999.
 - Τοῦ ἰδίου, *Ἀρχή, Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Συμπλήρωμα, τόμος 1, σ. 739.

- Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, *Ἡ Τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιῶν τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς σκοπιᾶς*, ἐν Ἀθήναις, 1946.
- Ε. Π. Παπανούτσου, *Ἠθική*, Ἀθήνα, 1949.
- Χάρτης θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης, Ἐπίσημη ἐφημερίδα τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, 18-12-2000.
- J.N. Findlay, *Values and Intentions*, London, 1996.
- Nikolai Hartmann, *Ethik*, 1962.
- Hubert Henz, *Lehrbuch der systematischen Pädagogik*, Freiburg-Basel-Wien, 1971.
- Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 2, München, 1948.
- Johannes Hirschberger, *Geschichte der Philosophie*, τόμ. 1: *Altertum und Gegenwart*, καὶ τόμ. 2: *Neuzeit und Gegenwart*, Freiburg-Basel-Wien, 8¹⁹⁶⁵ καὶ 8¹⁹⁶⁹.
- Immanuel Kant, *Grundlegung der Metaphysik der Sitten*, Königsberg 1785.
- Τοῦ ἰδίου, *Kritik der praktischen Vernunft*, Königsberg, 1788.
- Ch. W. Morris, *Varieties of Human Value*, Chicago, 1956.
- Henning Ottmann, *Geschichte des politischen Denkens*, τόμ. 1/1: *Die Griechen von Homer bis Sokrates* καὶ τόμ. 1/2: *Die Griechen von Platon bis Hellenismus*, Stuttgart, 2001.
- Hans Jörg Sandkühler (Hg.), *Enzyklopädie Philosophie*, τόμ. 1-2, Hamburg, 1999.
- R. B. Perry, *General Theory of Values*, Cambridge, 1950.
- M. Rokeach, *The Nature of Human Values*, New York, 1973.
- Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik - Neuer Versuch der Grundlegung des ethischen Personalismus*, τόμ. 1-2, Halle, 1913-1916.
- Τοῦ ἰδίου, *Schriften zur Anthropologie*, herausgegeben von Martin Arndt, Stuttgart, 1994.
- Hermann Schmidt, *Philosophisches Wörterbuch*, Stuttgart, 1951.